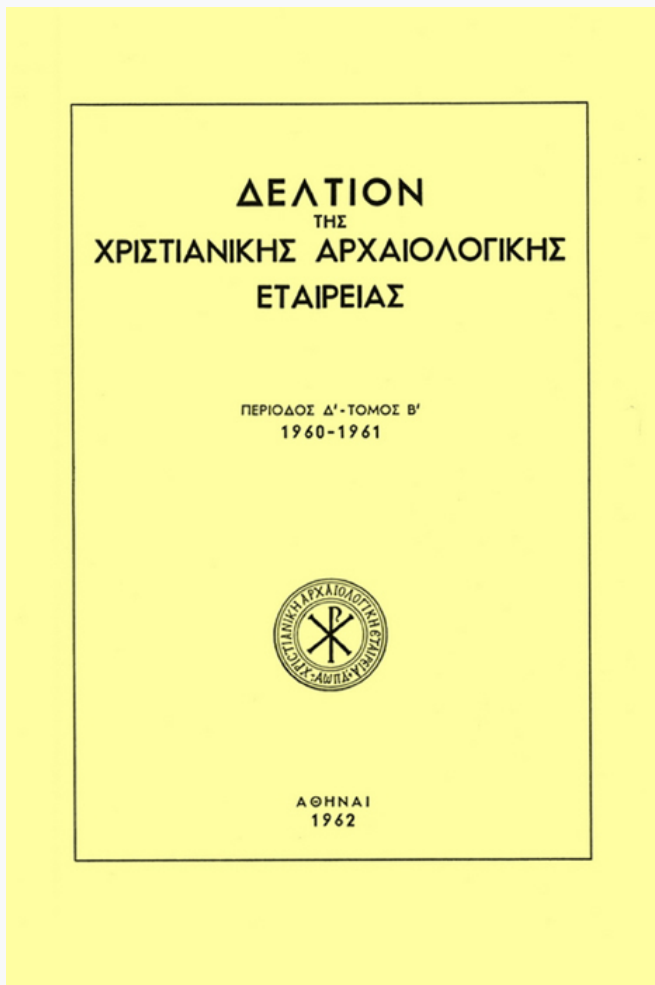

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 2 (1962)

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1960-1961), Περίοδος Δ'

Το καθολικό της μονής Πετράκη Αθηνών (πίν. 47-50)

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

doi: [10.12681/dchae.726](https://doi.org/10.12681/dchae.726)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΩΤΗΡΙΟΥ Μ. (1962). Το καθολικό της μονής Πετράκη Αθηνών (πίν. 47-50). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2, 101-129. <https://doi.org/10.12681/dchae.726>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Το καθολικό της μονής Πετράκη Αθηνών (πίν. 47-50)

Μαρία ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 2 (1960-1961), Περίοδος Δ' • Σελ. 101-129

ΑΘΗΝΑ 1962

ΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ ΑΘΗΝΩΝ
(Πίν. 47 - 50)

Τὸ παρὰ τοὺς Ἀμπελοκήπους Καθολικὸν τῆς Μονῆς Πετράκη, τιμώμενον εἰς μνήμην τῶν Ἀσωμάτων Ταξιαρχῶν, ἔχει ἐλάχιστα μελετηθῆ ἀρχαιολογικῶς μέχρι σήμερον μολονότι κατέχει ἰδιάζουσας θέσιν μεταξὺ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν. Ἐξαιρέσει τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου, ὅστις τὸ συμπεριέλαβεν εἰς τὸ Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν¹, οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μὲ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος τὸ ἀναφέρει. Εἰς τοῦτο συνετέλεσε πιθανῶς τὸ ὅτι ὁ ναὸς ἔχει ὑποστῆ ἀρκετὰς ἐπισκευὰς καὶ προσθήκας, ἐκαλύπτετο δὲ ὀλόκληρος ὑπὸ νεωτέρου ἐπιχρίσματος.

Ἡ ὑπὸ τῆς ὑπηρεσίας Ἀναστηλώσεως ἀπόξεις τῶν κονιαμάτων ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ τὸν τροῦλλον τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ 1938 - 1940² καὶ ἐν συνεχείᾳ τῷ 1960 ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ νάρθηκος, ἡ ἀποκαλύψασα τὴν τοιχοποιίαν, ἐπέτρεψε τὴν ἀρχαιολογικὴν ἔρευναν καὶ τὴν ἐξακριβῶσιν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ καὶ τῶν γενομένων ἐπισκευῶν.

Ἱστορικά. Μνηεῖον τοῦ ναοῦ ἔχομεν μόλις ἀπὸ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος, ἐποχῆς τῆς ἀνακαινίσεως τῆς Μονῆς ὑπὸ τοῦ Παρθενίου Πετράκη. Ἐξ ἐπιγραφῶν τοῦ ναοῦ καὶ ἐκ διασωθέντων ἐγγράφων ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Μονῆς, δημοσιευθέντων ὑπὸ Δ. Καμπούρογλου³, πληροφοροῦμεθα ὅτι ὁ ἐγκαταλειφθεὶς κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς τουρκοκρατίας καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐρειπωθεὶς ναὸς τῶν Ἀσωμάτων ἀπετέλει μετόχιον τῆς ἐπὶ τοῦ Ὑμητοῦ Σταυροπηγιακῆς Μονῆς τοῦ Καρέως, ἔφερε δὲ τὴν ὀνομασίαν « τῶν Ἀσωμάτων τοῦ Κουκουπούλι ».

Τῷ 1673 ὁ ἐκ Δημητσάνης εὐπορος ἰατρὸς Παρθένιος Πετράκης, ἱερο-

1. Εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος ἐκδιδόμενον ἐπιμελείᾳ Κ. Κουρουνώτη καὶ Γ. Α. Σωτηρίου, Ἀθῆναι 1927, 1. Ἀ. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικά Μνημεῖα, Μέρους Γ', σ. 125, εἰκ. 157 - 160, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τ. Ε' (1939 - 1940), σ. 207 - 208, εἰκ. 1 καὶ 2.

3. Δ. Καμπούρογλου, Ἱστορία τῶν Ἀθηναίων, Ἀθῆναι 1889, σ. 390 κ.έ. Τοῦ αὐτοῦ, Μνημεῖα Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων, Ἀθῆναι 1891, σ. 355 κ.έ.

μόναχος τῆς Μονῆς Καρέως, εὐρῶν τὸν ναὸν « ἔρημον καὶ σεσαθρωμένον », ἀνεκαίνισε δι' ἰδίων ἐξόδων τὴν Μονὴν ἀναδειχθεὶς κτήτωρ αὐτῆς, ἣτις ἔκτοτε μετωνομάσθη εἰς Μονὴν Πετράκη. Διὰ σιγιλλίου τοῦ ἔτους 1777 τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σωφρονίου ἐκανονίσθη ὁπως, διὰ λόγους ἀσφαλείας, οἱ μοναχοὶ τῆς Μονῆς Καρέως μετοικήσωσιν εἰς τὴν Μονὴν Πετράκη, ἣτις ἀπέβη ἡ « Κεφαλή », μετόχιον δὲ ἡ τοῦ Καρέως, καὶ ὅπως ἠγούμενοι τῶν δύο μοναστηρίων ἐκλέγονται ἐκ τῆς γενεᾶς τῶν Πετράκηδων. Μέχρι τοῦ 1840 ἐχρημάτισαν ὁκτὼ ἠγούμενοι Πετράκηδες (Παρθένιος, Ἰωακείμ, Δαμασκηνός, Σεραφεῖμ, Παρθένιος, Ἄνθιμος, Διονύσιος, Διονύσιος Β'), οἵτινες ἐσυνέχισαν τὰς ἐπισκευὰς, τὰς προσθήκας καὶ τὸν καλλωπισμὸν τοῦ ναοῦ, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν κατωτέρω ἐπιγραφῶν.

Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ὑπεράνω τοῦ ΝΔ. κίονος ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή :

« Τῷ ΑΧΟΓ ἔτει ἐλθὼν ὁ ἱερομόναχος Κῦρ Παρθένιος Πετράκης ὁ καὶ ἱατρός ἐκ Πελοποννήσου ἐν τῷ Ναῷ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν καὶ εὐρῶν αὐτὸν σεσαθρωμένον καὶ πανέρημον, μετ' οὐκ ὀλίγων ἀγώνων καὶ δαπάνης ἀνακαίνισε τὰ περὶ τὴν Μονὴν κτίρια καὶ ὑποστατικά καὶ ἀπεβίωσε τὸ ΑΧΠΤ' . Μετ' αὐτὸν ἐδιαδόχευσε ὁ ἀνεπιὸς αὐτοῦ ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Ἰωακείμ καλῶς καὶ θεαρέστως ζήσας εἰς ἀξίωσιν ἐπανῆκε τὸ μονόδριον τοῦτο, τὸ δὲ ΑΨΤ' ἐπανῆλθε πρὸς τὴν ἐκεῖσε μακαριώτητα. Ἄντ' αὐτοῦ διαδοχῆ ὁ νῦν τρίτος ἀνεπιὸς ὁ καὶ ἐν ἱερομονάχοις πανοσιώτατος καὶ ἔμπειρος ἱατρός κῦρ Δαμασκηνός, ὃς τῷ τῶν αὐτῶν σθένει μείζονα καὶ βελτίονα τοῖς ἄλλοις ἐκατόρθωσεν καὶ ἐκ τῶν ἀγώνων καὶ δαπάναις αὐτοῦ τε καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἱερομονάχων τε καὶ μοναχῶν ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος παρὰ τὸ βῆμα ὡς ὁρᾶται σήμερον κατὰ τὸ ΑΨΙΘ' Φεβρουαρίῳ κδ' . Χεῖρ Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου ἐκ πόλεως Ἄργους » .

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς πληροφορούμεθα περὶ τῶν γενομένων εἰς τὴν Μονὴν ἀνακαινίσεων ὑπὸ τοῦ ἠγουμένου Παρθενίου Πετράκη († 1686), τοῦ ἀνεπιοῦ του Ἰωακείμ († 1706) καὶ τοῦ τρίτου ἀνεπιοῦ του Δαμασκηνοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐτοιχογραφήθη ὁ ναὸς τῷ 1719 ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ ζωγράφου Γεωργίου Μάρκου. Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Δαμασκηνοῦ ἐγένετο καὶ ἡ ἀνακαινίσις τῆς Τραπέζης συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν ἐπὶ μαρμάρου ἐντοιχισμένην εἰς τὴν Ν πλευρὰν τῆς καταστραφείσης σήμερον Τραπέζης, ἣτις ἔχει ὡς ἐξῆς :

« Κατὰ τὸ ΑΨΛΓ ἀνακαινίσθη τὸ παρὸν δι' ἐξόδων καὶ φροντίσεως Δαμασκηνοῦ ἱερομονάχου καὶ Ἡγουμένου » ¹ .

Ἐπιγραφή ἐπὶ μαρμάρου εἰσαχθεῖσα τῷ 1915 εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἐκ τῆς Μονῆς Πετράκη ἀναφέρει τὴν προσθήκην τοῦ νόρθηκος —

1. Πρβλ. Ἄ. Ὀρλάνδου, ἔ.ἀ., σ. 127.

προφανῶς τοῦ ἔξωνάρθηκος — τῷ 1804 ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Πετράκη. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει ὡς ἑξῆς :

*«Ὁδοτος ὁ παρὼν Νάρθηξ
ὠκοδομήθη διὰ συνδρομῆς
τοῦ Πανοσιωτάτου Καθηγουμένου
Πετράκη κῶρ Διονυσίου — ἐν ἔτει ΑΩΔ'
κατὰ πρότην τοῦ Ἰουνίου μηνός».*

Ὁ αὐτὸς Διονύσιος περιετοίχισε τὴν Μονήν, ἐχρησιμοποίησε δὲ εἰς τὸν πυλῶνα ἀρχαιότερον βυζαντινὸν ἀνάγλυφον ὑπέρθυρον, ὅπου ἐχαράχθη ἡ νεωτέρα ἐπιγραφὴ :

«Ἀὕτη ἡ τῆς σεβασμίας Μονῆς τῶν Ἀσωμάτων περιοχὴ ἐγένετο δι' ἐπιμελείας καὶ οἰκίας δαπάνης τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου κυρίου Διονυσίου Πετράκη ἐν τῷ ΑΨ'ΛΗ' σωτηρίῳ ἔτει ἐν μηνὶ Μαρτίῳ».

Τέλος εἰς τὸ προστεθὲν κωδωνοστάσιον ἔμπροσθεν τῆς πύλης τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφὴ :

«Ἡγουμενεύοντος Χρυσάνθου Γεωργιάδου ἐκ Χίου ὠκοδομήθη τὸ κωδωνοστάσιον τὸδε καὶ ἐξωραΐσθη ὁ Ναὸς ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΩΞΕ».

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

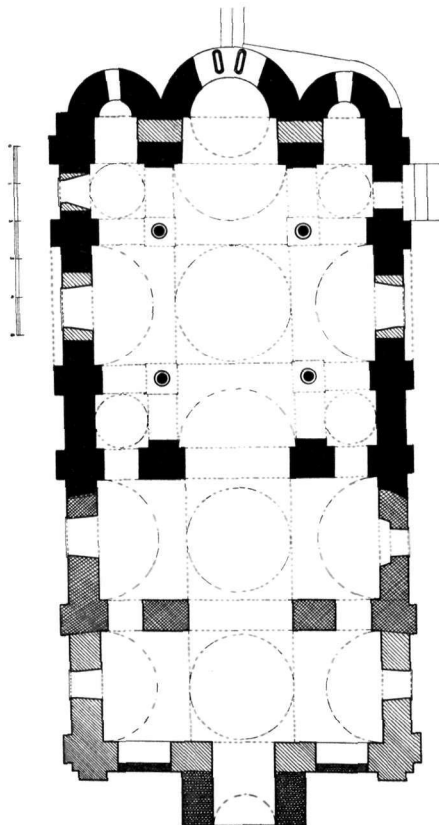
Ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν σύνθετον σταυροειδῆ τετρακίονιον τύπον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχεδὸν τετράγωνος τὸ σχῆμα ($9\frac{1}{2} \times 10$ μ.) φέρει τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἑξωτερικῶς ἀψίδας καὶ νάρθηκα ἀντικατασταθέντα μεταγενεστέρως ὑπὸ μεγάλου διπλοῦ νάρθηκος μετὰ τροῦλλου (εἰκ. 1 καὶ 2).

Εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ ναοῦ παρατηρεῖται ἡ ἀκριβὴς ἰσορροπία καὶ αἱ μέθοδοι τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς πρωτεύουσας : ἰσομεγέθεις αἱ ἐν σταυρῷ καμάραι, στηριζόμεναι εἰς τέσσαρας κίονας, τετράγωνα τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα στεγαζόμενα δι' ἡμισφαιρίων, ἰδιαιτεροὶ θόλοι διὰ τὸ Ἰ. Βῆμα, εὐμεγέθης τροῦλλος.

Ὅμοίως ἡ διάρθρωσις τῶν τοίχων τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ με ἀντηρίδας ἑξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς διὰ λόγους τεκτονικούς, δηλ. διὰ τὴν ἐνίσχυσιν τῶν σημείων, ὅπου μεταβιβάζονται διὰ τόξων τὰ βάρη τῶν θόλων, εἶναι τὸ ἑλληνικὸν κατὰ βάσιν σύστημα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ εἰς τὴν ἑλλαδικὴν σχολὴν οἱ τοῖχοι, ὡς γνωστόν, κίττονται εὐθεῖς με ἀπλᾶς τὰς ἐπιφανείας κατὰ τὴν μέθοδον τῆς Ἀνατολῆς.

Διαφορὰν ἀπὸ τοὺς λοιποὺς Ἀθηναϊκοὺς ναοὺς καὶ ἐν γένει τοὺς ἑλλα-

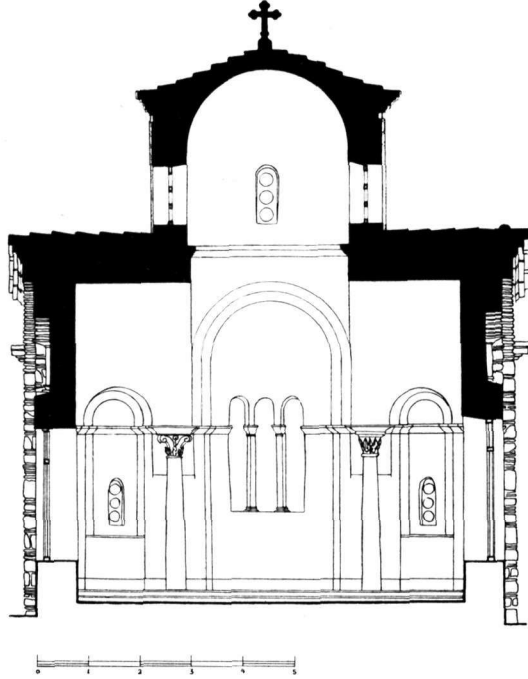
δικοὺς παρουσιάζει καὶ ἡ ὄλη συγκρότησις τοῦ κτηρίου, ἥτις ἐμφανίζεται περισσότερον συμπαγῆς καὶ μνημειώδους, χωρὶς τὴν ἔντονον διαβάθμισιν τῶν ἐπιπέδων εἰς τὰς στέγας καὶ τὴν ζωηρὰν ἀνάδειξιν τοῦ σταυροῦ ὑπεράνω τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων, τὰ ὁποῖα ἐδῶ εἶναι ὑψηλά, ὅπως εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Πίν. 47).

Εἰκ. 1. Κάτοπις τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη.

Τοιχοποιία, ἀνοίγματα, ἐπισκευαί. Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἐκτισμένοι μὲ ἀργούς λίθους καὶ τινες πελεκητούς, μετὰξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἀκανονίστως, ἀλλὰ κατὰ προτίμησιν εἰς ὀριζοντίας σειράς, ὅπται πλίνθοι. Κανονικώτερον εἶναι ἐκτισμένοι αἱ ἀντηρίδες ἔξ ἰσομοίου μεγέθους πελεκητῶν λίθων καὶ ὀριζοντίων πλίνθων ἐναλλάξ. Ὡς ὑλικὸν χρησιμοποιοῦνται καὶ τινὰ μαρμάρινα μέλη ἀρχαιοτέρου κτηρίου, ὡς τμήματα γείσων, κίονων κλπ. Τὰ ὑψηλότερα μέρη τοῦ ναοῦ παρουσιάζουν διάφορον τοιχοποιίαν, ἥτοι τὸν πλινθοπερίβλητον τρόπον, κάπως ἀμελεῖ εἰς τὴν κατασκευὴν,

ὁμοία δὲ εἶναι καὶ ἡ τοιχοποιία τοῦ τρούλλου. Μολονότι ἡ διαφορὰ τῆς τοιχοποιίας δὲν εἶναι βεβαία ἔνδειξις χρονικῆς διαφορᾶς, ἐνταῦθα καὶ ἐξ ἄλλων λόγων, ὡς θὰ ἴδωμεν, πιστοποιεῖται ὅτι τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ ναοῦ μετὰ τοῦ τρούλλου προέρχονται ἐξ ἐπισκευῶν. Μόνον αἱ τρεῖς ἀψίδες τοῦ Ἰ. Βήματος διεσώθησαν εἰς ὅλον αὐτῶν τὸ ὕψος ἐκ τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ,

Εἰκ. 2. Τομὴ κατὰ πλάτος τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη.

διατηροῦσαι κάτωθεν τῆς στέγης ὀδοντωτὴν ταινίαν ἐκ μεγάλων βαθυχρῶμων πλίνθων. Ὅμοία ταινία θὰ περιέθειεν ἀρχικῶς καὶ ὀλόκληρον τὸν ναὸν κάτωθεν τῶν στεγῶν, ἥτις θὰ ἀφηρεῖται κατὰ τὴν ἀνανέωσιν τῆς στέγης εἰς ἔτι νεωτέραν ἐποχὴν.

Ἰδιάζουσα εἶναι ἡ μορφή τοῦ τρούλλου, κυκλικοῦ ἅμα καὶ ὀκταγωνικοῦ, μὲ τὰς πλευρὰς ἐλαφρῶς κοίλας καὶ τὰς γωνίας καμπύλας. Δύο σειραὶ ὀδοντωτῆς ταινίας διαθέουσι τὸν τρούλλον ἀνωθεν τῶν παραθύρων. Τὸ ὀδοντωτὸν τοῦτο κόσμημα εἶναι εἰς χρῶμα, κατασκευὴν καὶ ὕλην ἱκανῶς διάφορον τοῦ ἀρχικοῦ ὀδοντωτοῦ τοῦ διασωζομένου εἰς τὰς ἀψίδας τοῦ Ἰ. Βήματος, ὅπως διάφορον εἶναι τὸ ὕλικόν τῶν λίθων καὶ πλίνθων καὶ ἡ κατασκευὴ τῶν τόξων τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, δεικνύοντα ὅλα τὴν δευτέραν περίοδον. Ἡ γραφικὴ ἐλευθερία εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ τρούλλου

καὶ τὸ ἀμελὲς τῆς πλινθοπεριβλήτου τοιχοδομίας, μαρτυροῦν τοὺς ἐσχάτους βυζαντινοὺς χρόνους ὡς ἐποχὴν τῶν πρώτων ἐπισκευῶν τοῦ ναοῦ.

Πρὸς δυσμὰς ὑπῆρχεν ἀρχικῶς νάρθηξ, ἐκ τοῦ ὁποίου διεσώθη μικρὸν μόνον τμήμα τῶν πλαγίων τοίχων, διακρινομένης τῆς ἀρχικῆς τοιχοποιίας, ἣτις διακόπτεται εἰς ἔκτασιν $1 - 1\frac{1}{2}$ μέτρον. Ἡ λοιπὴ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκος ἀποτελεῖται ἐξ εὐτελεστέρας ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρεμβολῆς πλίνθων. Ἔτι εὐτελεστέρα, ἐξ ἀπλῆς ἀργολιθοδομῆς, εἶναι ἡ τοιχοποιία τοῦ ἐξωνάρθηκος, ὁ ὁποῖος ἐκτίσθη συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τῷ 1804.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ διατρυπῶνται ὑπὸ πολλῶν καὶ εὐρέων ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ὑπέστησαν ἀρκετὰς ἐπισκευάς. Πλὴν τῶν δυσμικῶν θυρῶν, ὑπῆρχον καὶ εὐρεῖαι πλάγιοι θύραι πλάτους 1.70 μ. εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ, αἱ ὁποῖαι ἐφράχθησαν καὶ μετεβλήθησαν εἰς παράθυρα, διακρίνονται ὅμως κατὰ χώραν τὰ μαρμάρια κατώφλια αὐτῶν καὶ τὰ ἐξ ὀπτοπλίνθων ἄνωθεν τῶν θυρῶν τόξα. Ἐκ τῶν εὐρέων παραθύρων, τὰ ὁποῖα ἐφώτιζον ἀρχικῶς ἀπλέτως τὸν ναόν, διασώζονται εἰς τὴν ἀρχικὴν των μορφήν μόνον τὰ παράθυρα τῶν τριῶν ἀψίδων τοῦ Ἱ. Βήματος. Τὸ μέγα τρίλοβον παράθυρον τῆς κεντρικῆς ἀψίδος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐντοιχισθῆ, ἀπεκαλύφθη ἄθικτον κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς ἀναστηλώσεως τῷ 1938. Εὐρὴ καὶ ὑψηλόν, ἔχον ἰσοῦψεις τοὺς τρεῖς λοβούς, χωρίζεται διὰ μαρμαρίνων ἀμφικιονίων μετ' ἀναγλύφων κιονοκράνων. Ἀπλᾶ τοξωτὰ εἶναι τὰ παράθυρα τῶν πλαγίων ἀψίδων.

Εἰς τὸ γωνιαῖον διαμέρισμα τοῦ βορείου τοίχου ὑπῆρχεν εὐρὴ τοξωτὸν παράθυρον, τὸ ὁποῖον περιωρίσθη ὑπὸ νεωτέρου μαρμαρίνου περιθυρώματος. Τὸ ἀρχικὸν ἀνοιγμα τοῦ παραθύρου καὶ τὸ ἐξ ὀπτοπλίνθων τόξον αὐτοῦ διακρίνονται ἐπὶ τοῦ τοίχου σαφῶς. Εἰς τὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ ἠνοίγετο ὑψηλὰ δίλοβον παράθυρον, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐπεσκευάσθη, ὁ δὲ ἀρχικὸς του κιονίσκος ἀντικατεστάθη δι' ἀπλοῦ τμήματος μαρμάρου. Ὁ τοῖχος τοῦ βορειοδυτικῆς γωνιαίου διαμερίσματος ἔχει κατὰ μέγα μέρος ἐπισκευασθῆ καὶ δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν καὶ εἰς τὸ τμήμα τοῦτο ὑπῆρχεν ἀνοιγμα. Τὰ αὐτὰ ἀνοίγματα καὶ αἱ αὐταὶ ἐπισκευαὶ παρατηροῦνται εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ, μὲ μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι εἰς τὸ ἀνατολικὸν γωνιαῖον διαμέρισμα ὑπῆρχε καὶ ἀρχικῶς μικρὰ θύρα.

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ — κατάγραφον ἐκ τῶν νεωτέρων τοιχογραφῶν τοῦ 1719 — ἔχει ὑποστῆ μερικὰς φθορὰς καὶ ἀλλοιώσεις. Εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν θόλων περιέθεεν ὀλόκληρον τὸν ναὸν γείσον ἀνάγλυφον, τὸ ὁποῖον δὲν σώζεται πλέον ὀλόκληρον. Τοῦτο ἔχει ἀποκοπῆ εἰς ἐκεῖνα τὰ τμήματα τῶν τοίχων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται ἐξωτερικῶς ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς τοιχοποιίας, διετηρήθη δὲ μόνον εἰς τὰς τέσσαρας ἀντηρίδας τῶν πλαγίων πλευρῶν τοῦ ναοῦ μὲ μικρὰν συνέχειαν ἐπὶ τῶν τοίχων, καθὼς καὶ εἰς τοὺς τοίχους καὶ πεσσοὺς τοῦ Ἱ. Βήματος. Εἰς τὸ Ἱ. Βῆμα ἐφράχθησαν αἱ ἀρχικαὶ δίοδοι, διὰ τῶν ὁποίων συνεκοινῶναι ὁ κεντρικὸς χῶρος πρὸς

τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικόν, τὸ δὲ Ἰ. Βῆμα ἐπεξετάθη μέχρι τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων τοῦ ναοῦ, ὅπου ἐτοποθετήθη τὸ νεώτερον εἰκονοστάσιον. Ἡ ἐντοιχισις τῶν διόδων διακρίνεται ἐπὶ τῆς τοιχογραφηθείσης ἐπιφανείας, ἀφ' ἐτέρου δέ, ἢ προσθήκη τοῦ ἐντοιχισθέντος τμήματος φέρει διαφορετικὸν γεῖσον, ὅπερ ἔχει ληφθῆ ἔξ ὑπάρχοντος παλαιοχριστιανικοῦ γλυπτοῦ. Ἐπίσης ἐφράχθησαν ἐσωτερικῶς τὰ δίλοβα παράθυρα τῶν πλαγίων πλευρῶν καλυφθέντα διὰ τῶν νεωτέρων τοιχογραφιῶν.

Παρ' ὅλας αὐτὰς τὰς ἐπισκευάς, ὁ ναὸς τῶν Ἀσωμάτων δίδει πλήρη σχεδὸν ἰδέαν τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τόσοσ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου ὅσον καὶ τῆς κατασκευῆς. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τύπον, τὴν διάπλασιν τῶν τοίχων μὲ ἀντηρίδας καὶ τὸ συμπαγὲς τοῦ κτηρίου, εἶδομεν ὅτι συνδέεται οὗτος μὲ τὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξαιρέσει τοῦ ἡμικυκλικοῦ σχήματος τῶν ἀψίδων τοῦ Ἰ. Βήματος, τὰς ὁποίας ἢ πρωτεύουσα προτιμᾷ τριπλεύρους ἢ πολυπλεύρους. Εἷς ἐν τούτοις μικρὸς ναὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὁ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστοῦ ἐν τῷ Τρούλλῳ (Ἀχμέτ - Πασᾶ τζαμί) ¹, ἢ ταῦτισις καὶ χρονολογία τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένη ², ἔχει ὁμοίως ἡμικυκλικὰς τὰς ἀψίδας. Ὁ ναὸς οὗτος τῆς Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάζει προσέτι συγγένειαν μὲ τὸν ναὸν τῶν Ἀσωμάτων καὶ εἰς τὴν ὄλην κάτοψιν, τὰς διαστάσεις, τὰς ἀναλογίας καὶ τὴν μορφήν τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ Ἰ. Βήματος.

Τὸ ἐκ παλαιοχριστιανικῆς παραδόσεως ἡμικυκλικὸν σχῆμα τῶν ἀψίδων συναντῶμεν εἰς ὅλους τοὺς μέχρι τοῦδε γνωστοὺς ναοὺς τοῦ 9ου - 10ου αἰῶνος (Σκριποῦν ³, Παναξιώτισσαν Γαυρολίμνης ⁴, Ἅγιον Δημήτριον Κατσούρη Ἀρτης ⁵, Ἅγιον Ἰωάννην Μεσημβρίας ⁶, Ἅγιον Λεόντιον Βόντοτσας παρὰ τὴν Στρώμνισαν ⁷, Κάτω Ναὸν Φιλερήμου Ρόδου ⁸ καὶ τὸν ναὸν τῆς Ἐπι-

1. A. Von Millingen, Byzantine churches in Constantinople, London 1912, σ. 201 κ.έ., πίν. LV, εἰκ. 70. C. Gurlitt, Die Baukunst Konstantinopels, Berlin 1907, I, σ. 40.

2. Βλ. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst, Berlin 1909, σ. 485. Ὁ Schneider ἄνευ ἐρμηνείας τινὸς τὸν ἀποδίδει εἰς τὸν 12ον αἰ. (A. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 60, εἰκ. 16).

3. Μαρ. Γ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, εἰς: Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1931, σ. 119 κ.έ.

4. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παναξιώτισσα τῆς Γαυρολίμνης, εἰς: Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, Α', 1935, σ. 121 κ.έ., εἰκ. 1 - 2.

5. Ἀ. Ὁρλάνδου, Αὐτόθι, Β', σ. 57 κ.έ.

6. A. Rachenov, Les églises de Mesémbria, εἰς: Monuments de l'Art en Bulgarie, II, Sofia 1932, σ. 89.

7. Z. Tatic, Vodotcha, εἰς: Glasnik Scop. III, 1928, σ. 83 κ.έ.

8. Ἀ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, εἰς: Ἀρχεῖον, τ. Γ', 1948, σ. 70, εἰκ. 58.

σκοπῆς Σκύρου¹). Ἐκ τῶν 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς αἱ ἡμικυκλικαὶ ἀψίδες σπανίζουσιν², ἐπικρατοῦν δὲ αἱ τρίπλευροι, καθόσον ἡ μορφὴ αὕτη συνδυάσθη πρὸς τὸ πλινθοπεριβλήτον σύστημα τοιχοδομίας τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς.

Πάντες οἱ ἀνωτέρω ναοὶ παρουσιάζουσιν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ἡμέτερον καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν ἐκ κοινῶν λίθων μὲ ἀκανόνιστον παρεμβολὴν ὀπτοπλίνθων, καὶ ὡς πρὸς τὴν ὅλως περιορισμένην διακόσμησιν δι' ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

Ἐνδειξὴν ἀρχαιότητος ἀποτελεῖ ἀκόμη τὸ εὐρὺ καὶ μὲ τοὺς τρεῖς λοβοὺς ἰσοῦψεις παράθυρον τῆς ἀψίδος. Ἡ ἀπλὴ αὕτη μορφὴ τοῦ παραθύρου προερχομένη καὶ πάλιν ἀπὸ παλαιοχριστιανικῆν παράδοσιν συναντᾶται εἰς ὅλους τοὺς ἀνωτέρω ναοὺς τοῦ 9^{ου} καὶ 10^{ου} αἰῶνος. Ἐκ τῶν 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὰ τρίλοβα γίνονται στενότερα καὶ διακοσμοῦνται μὲ ὀδοντωτὰς ταινίας (Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι Ἀθηνῶν, Καπνικαρέα, Σωτήρα τοῦ Κοττάκη, Ἁγία Αἰκατερίνη) ἢ οἱ λοβοὶ διαμορφοῦνται μὲ διπλᾶ τόξα (ναὸς Θεοτόκου Ὁσίου Λουκά, Ἁγιος Παντελεῆμων Νέρεζι) ἢ περιβάλλονται ὑπὸ μεγάλου ἀψιδώματος (Ὁσιος Λουκάς, Παναγία Λυκοδήμου) ἢ τέλος ἔχουν ὑπερυψωμένον τὸν μεσαῖον λοβόν, ὃ δὲ κεραμικὸς διάκοσμος ἀποβαίνει συνεχῶς πλουσιώτερος³.

Ἀρχαϊκὸν τέλος στοιχεῖον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀνάγλυφον γεῖσον τὸ διαθέον ἐσωτερικῶς τὸν ναόν, ὅπως καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Σκριπούς, εἰς δύο ἐκεῖ σειρὰς ἐκ παλαιοχριστιανικῶν προτύπων. Ἦδη ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς — ἐξαιρέσει τῶν ὀκταγωνικοῦ τύπου — τὸ γεῖσον ἀποβαίνει ἀπλοῦν καὶ σὺν τῷ χρόνῳ ἐκλείπει.

Εἰς τὰς ἐκ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν ἐνδείξεις περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ μνημείου εἰς τὴν πρὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος ἐποχὴν προστίθεται καὶ ὁ γλυπτικὸς αὐτοῦ διάκοσμος.

ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ

Ὁ ναὸς ἔφερε πλούσιον γλυπτὸν διάκοσμον, ὅστις κατὰ μέγα μέρος διεσώθη, χρησιμοποιοηθεὶς ἐκ νέου εἰς τὰ διάφορα πέριξ μεταγενέστερα κτίσματα τῆς Μονῆς, μετὰ τὴν τελευταίαν ἀνακαίνισιν τῶν ὁποίων τὰ γλυπτὰ ἀπετοιχίσθησαν καὶ συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον.

1. Χ. Μπόρρα, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου, εἰς: Δελτίον τῆς Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, Β', 1961, σ. 65, εἰκ. 5.

2. Ἀπαρίθμησιν τῶν κατὰ τὸν 11^{ον} αἰ. ναῶν μὲ ἡμικυκλικὰς ἀψίδας βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἄγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, εἰς: Ἑλληνικά, τ. 15, τμητικὸς Σ. Β. Κουγέα, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 93.

3. Δεπτομερῶς περὶ παραθύρων πρβλ. Η. Μεγαω, The chronology of some Middle - Byzantine churches, εἰς: Annual of the British School at Athens, τ. XXXII, σ. 120 κ.έ.

Κατὰ χώραν ὑπάρχουν ἐντὸς τοῦ ναοῦ : τὸ ἀνάγλυφον γείσον, ὄπερ διακοπτόμενον, ὡς εἴπομεν ἄνωτέρω, ἐκ τῶν ἐπισκευασθέντων τμημάτων τῶν ἄνωτέρων μερῶν τοῦ κτηρίου, περιθέει τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ Ἰ. Βήματος εἰς τὸ ὕψος τῆς γενέσεως τῶν θόλων καθὼς καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ Ἰ. Βήματος.

Τὰ κιονόκρανα τῶν τεσσάρων κίωνων τοῦ ναοῦ, ἐν κορινθιακὸν καὶ τρία περγαμηνά (ἐξ ὧν τὸ νοτιανατολικὸν εἶναι μεταγενεστέρα ἀπομίμησις), ἔχουν ληφθῆ ἔξ ἐτοιμοῦ ἀρχαίου ὕλικου.

Τὸ γείσον. Ὁ διάκοσμος τοῦ γείσου ἀποτελεῖται ἐκ σειρᾶς ἐσχηματοποιημένων ἀνθεμίων ἐναλλασσομένων, κατ' ἄνισα διαστήματα, μὲ ἰσοσκελεῖς σταυροὺς πεπλατυσμένους εἰς τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν. Τὰ κενὰ τῶν σταυρῶν πληροῦνται μὲ καρδισόχημα φύλλα κισσοῦ — συχνὰ μετὰ στελεχῶν φρυμένων ἀπὸ τῶν κεραιῶν — εἰς ὅμοιον δὲ φύλλον καταλήγουν καὶ αἱ κορυφαὶ τοῦ ἀνθεμίου. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι χαμηλόν, ἢ ἐργασία πλαδαρά, τὸ δὲ σχέδιον ἀμελὲς (Πίν. 48.1,2).

*Ἐσχηματοποιημένα καὶ παραμορφωμένα ἀνθέμια καταλήγοντα εἰς τὴν κορυφὴν εἰς καρδισόχημον φύλλον κισσοῦ κοσμοῦν ἀνατολικά ἔργα μικροτεχνίας τοῦ 7^{ου} - 9^{ου} αἰῶνος, ὅπως χρυσοῦν κύπελλον τοῦ κατὰ τὸ 1912 ἀνευρεθέντος θησαυροῦ τῆς Πολιάβας, εὐρισκομένου σήμερον εἰς τὸ Ἐρμιτάζ¹ καὶ κτένιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀνευρεθὲν εἰς Sarcella². Παρεμφερῆ δὲ θέματα ἐσχηματοποιημένων ἀνθεμίων καὶ σταυρῶν μετὰ κισσοφύλλων εἰς τὰ διάκενα τῶν κεραιῶν συναντῶμεν εἰς σειρὰν γλυπτῶν τῶν δύο ναῶν τοῦ τέλους τοῦ 9^{ου} αἰῶνος : τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας³ καὶ Γρηγορίου Θεολόγου Θηβῶν⁴, ὡς καὶ εἰς ἐντοιχισμένα γλυπτὰ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ τῆς Γοργοεπηκόου⁵ καὶ εἰς ἕτερα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς γλυπτὰ τῆς Κορίνθου⁶, τοῦ Βυζαντι-

1. J. Strzygowski, Altai - Iran und Voelkerwanderung, Leipzig 1917, σ. 50, εἰκ. 55.

2. Alice Bank, Κτένιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τῆς Sarcella, εἰς : Ὑλικὸν καὶ ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς Σοβ. Ἐνωσιν, Νο 75 (Ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ εἰς Βόλγαν καὶ Ντόν, 1959, σ. 333, εἰκ. 1) (ρωσ.).

3. Μαρ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς τῆς Βοιωτίας, σ. 140 κ.έ., εἰκ. 18, 19, 27.

4. Γ. Σωτηρίου, Ὁ ἐν Θήβαις ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, εἰς : Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1924, εἰκ. 21, 22, 29.

5. A. Struck, Athen. Mitteilungen, 1906, εἰκ. 27.

6. R. Scranton, Korinth, τ. XVI, Prinseton 1957, σ. 119, πίν. 33, εἰκ. 157. Εἰς τὸ γλυπτὸν ἐπιστύλιον τῆς Κορίνθου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ, τὴν ὁποίαν ὁ Βέης χρονολογεῖ εἰς τὸν 11^{ον} ἢ 12^{ον} αἰῶνα. (N. B. e. e. s, Corpus der Griechisch - Christlichen Inschriften von Hellas, Ἀθήναι 1941, Νο 12). Τὰ γλυπτὰ ἐν τούτοις

νοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν καὶ Χαλκίδος¹. Ἀνάλογος πρὸς αὐτὰ εἶναι καὶ ἡ ἐκτέλεσις τοῦ ἀναγλύφου τοῦ γείσου καὶ μάλιστα πλέον χαλαρὰ καὶ βάρβαρος, συνεχίζουσα τὴν παλαιότεραν τεχνοτροπίαν τοῦ 8ου αἰῶνος².

Ἀκριβῶς παρόμοιον διάκοσμον φέρουν καὶ τὰ κιονόκρανα τῶν δύο διαχωριστικῶν κιονίσκων τοῦ τριλόβου παραθύρου, ἥτοι σταυρὸν μὲ τέσσαρα φύλλα κισσοῦ μετὰ μικροῦ στελέχους εἰς τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ πλευρὰν (Πίν. 48.4), εἰς δὲ τὴν ἐξωτερικὴν ἀνθέμιον μὲ κισσόφυλλον εἰς τὴν κορυφήν. Τὸ μάρμαρον τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν κιονοκράνων ἔχει ληφθῆ ἀπὸ παλαιοχριστιανικὸν γεῖσον φέρον ἀνάγλυφα ἐκ δύο ἐπαλλήλων σειρῶν πλαστικῶν φύλλων ἀκάνθου καὶ ὕδροβίων. Τοῦτο ἀπεκόπη ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα καὶ εἰς τὸ πάχος τοῦ μαρμάρου, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἐτέραν τῶν πλαγίων πλευρῶν, ἐλαξεύθησαν τὰ σύγχρονα πρὸς τὸν ναὸν ἀνθέμια μὲ κισσόφυλλον (Πίν. 48.5).

Ἔτερα παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη κοσμούμενα μὲ ἐναλλάξ φύλλα πλαστικῆς ἀκάνθου καὶ ὕδροβίων ἔχουν μεταγενεστέρως τοποθετηθῆ ἀνά δύο εἰς τὰς ἐντοιχισθείσας διόδους μεταξὺ Ἰ. Βήματος καὶ παραβημάτων, ὡς εἶδομεν ἄνωτέρω, ὡς συνέχεια τοῦ ἀρχικοῦ γείσου (Πίν. 48.3).

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω παλαιοχριστιανικῶν ἀναγλύφων τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τὸν ναόν, ὑπῆρχον περὶ τὴν Μοῆν καὶ ἄλλα βαρῆα γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μεταφερθέντα εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μοσεῖον³, ἡ ὕπαρξις τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ ἔνδειξιν, ὅτι ὁ βυζαντινὸς ναὸς διεδέχθη παλαιοχριστιανικόν.

Θωράκια. Ἐκ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου διεσώθησαν δύο θωράκια. Τὸ πρῶτον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (0,88 × 0,84 μ.) εὗρίσκετο ἐντοιχισμένον εἰς κρήνην ἐν τῇ αὐτῇ τῆς Μοῆς⁴ (Πίν. 49.1). Τοῦτο κοσμεῖται μὲ ἀραιὸν σταυροειδὲς πλέγμα ἐκ τριπλῆς ταινίας συμπλεκόμενον μὲ τετράγωνον, ἀπὸ τὰς γωνίας τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἀνθέμια μὲ ἀνεστραμμένα περικλειόμενα τρι-

---

ἀνήκουν μετὰ βεβαιότητος εἰς τὸ τέλος τοῦ 9ου αἰῶνος, διότι ἔχουν στενὴν ὁμοιότητα θέματος καὶ τεχνοτροπίας μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς Σκριποῦς.

1. Βλ. ἀπεικονίσεις εἰς: Μαρ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., σ. 151, εἰκ. 34-36 καὶ Γ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., εἰκ. 24, 25.

2. Πρβλ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, εἰς: Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1937 (1938), σ. 171 κ.ε., εἰκ. 15-16. Τὸ κισσόφυλλον εἰς ὡραίαν ἐργασίαν τοῦ 13ου αἰῶνος συνδυασμένον μὲ κουφικὸν διάκοσμον βλ. εἰς Γ. Σωτηρίου, Ἀραβικαὶ διακοσμήσεις, εἰς: Πρακτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρείας τοῦ 1933-1934, Ἀθῆναι 1955, σ. 77, εἰκ. 31, 32.

3. Δύο κορινθιακὰ κιονόκρανα τοῦ 5ου αἰῶνος (ἀριθ. ταξ. 608 καὶ 1620), ἐν ἐπιθηματοειδῆς (ἀριθ. τ. 864), ὀγκῶδες ἐπιστύλιον εἰς δύο τεμάχια κοσμούμενα μὲ μαϊάνδρον, ἰωνικὸν κυμάτιον καὶ σειρὰν φύλλων ἀκάνθου (ἀρ. τ. 967) καὶ ὀκταγωνικὸς κιονίσκος μετὰ συμπλοῦς κιονοκράνου (ἀρ. τ. 46).

4. Ἐδημοσιεύθη ἐν σχεδίῳ ὑπὸ Ἀ. Ὁρλάνδου, εἰς: Εὐρετήριον, τευχ. Γ', σ. 127, εἰκ. 160.

φυλλα εις την κορυφήν, τὸ δὲ κέντρον πληροῖ ἰσοσκελῆς σταυρὸς ἐντὸς δίσκου. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι χαμηλόν, ἢ δὲ τεχνικὴ μαλακῆ.

Τὸ ὅλον διακοσμητικὸν θέμα καὶ τὸ ἀβαθὲς τοῦ ἀναγλύφου ἔχει στενὴν ἀναλογίαν πρὸς τὰ θωράκια τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πρεσλάβας, τὰ χρονολογούμενα εἰς τὸν 9^{ον} - 10^{ον} αἰῶνα¹. Ἡ διαμόρφωσις τῶν γωνιαίων ἀνθεμίων, μὲ ἀνεστραμμένον περικλειόμενον φύλλον εἰς τὴν κορυφήν, παρατηρεῖται ὁμοίᾳ εἰς τὸ κέντρον τῆς ἔλικος τῆς ἄνω ζώνης τοῦ γνωστοῦ θωρακίου τῶν λεόντων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τοῦ 10^{ου}², ἀποβαίνει δὲ ἀκολούθως λίαν συνήθης εἰς τὰ γλυπτὰ τοῦ 11^{ου} καὶ 12^{ου} αἰῶνος.

Τὸ ἕτερον θωράκιον, ἐκ λευκοφαίου μαρμάρου (0,85 × 70 μ.), κοσμεῖται μὲ πλέγμα ρόμβου ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ γωνιαίων κύκλων πληρουμένων διὰ ροδάκων καὶ στροβίλων (Πίν. 49.2). Τὸ θέμα τοῦ ἐκ διπλῆς ἢ τριπλῆς ταινίας πλέγματος, σπανιότερον εἰς παλαιοχριστιανικὰ θωράκια³, εὐρίσκει εὐρυτάτην διάδοσιν μὲ πλείστας ἐλαφρὰς παραλλαγὰς εἰς θωράκια τῆς μέσης βυζαντινῆς ἐποχῆς (9^{ου} - 12^{ου} αἰῶνος)⁴. Εἰς τὰ ἀρχαιότερα τὸ πλέγμα εἶναι ἀπλούστερον καὶ ἢ ἐκτέλεσις ἀδροτέρα, ὅπως τὸ ἡμέτερον· ἀπὸ τὰς ἀρχὰς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος τὸ θέμα πλουτίζεται, τὸ δὲ πλέγμα γίνεται συνήθως πλέον σύνθετον καὶ εὐστροφον, εἰργασμένον μὲ πλαστικότητα καὶ εὐλυγισίαν⁵. Συγγενῆ παράλληλα πρὸς τὸ ἡμέτερον ὑπάρχουν εἰς Μουσεῖον Βερολίνου⁶, εἰς τὴν ἀψίδα τῆς Μικρᾶς Μητροπόλεως⁷ καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ἀνεκδότων εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν.

Ὑπέρθυρα. Τμῆμα ὑπερθύρου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (1,10 × 0,25) κοσμεῖται μὲ φυλλοφόρον σταυρόν, ὅστις ἀπεκρούσθη καὶ ἀντικατεστάθη διὰ

1. Βλ. ἀπεικόνισιν εἰς B. Filow, Die altbulgarische Kunst, Bern 1911, εἰκ. 1 καὶ Stanko Stancev, Pliska und Preslav (Antike und Mittelalter in Bulgarien, Berlin 1960, τ. 21, σ. 234, εἰκ. 22).

2. L. Bréhier, La sculpture byzantine, εἰς: Nouvelles Archives des missions scientifiques, Fasc. 3, Paris 1911, σελ. 54, πίν. VII, 1. G. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes, 1932, f. 27.

3. Πρβλ. θωράκιον ἐκ τοῦ διπλοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσου (E. Reisch, Forschungen in Ephesos, εἰς: Oest. Arch. Inst. IV 1, Die Marienkirche, 1932, σ. 70, εἰκ. 87), καὶ δύο ἀνέκδοτα τεμάχια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἀρ. τ. 595 καὶ 523 τοῦ 5^{ου} - 6^{ου} αἰῶνος.

4. Περὶ τοῦ θέματος καὶ σχετικῆς βιβλιογραφίας βλ. G. Millet, Le monastère de Daphni, Paris 1899, σ. 14, σημ. 4. Πληρεστέραν βιβλιογραφίαν παρὰ O. Wulff, Altchristliche und mittelalterliche Bildwerke, Berlin 1911, σ. 6 καὶ R. Scranton, Korinth, XVI, σ. 105.

5. Πρβλ. τὰ θωράκια τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος. R. Schultz-S. Barnsley, The monastery of S. Luke of Stiris, London 1901, πίν. 15.

6. Wulff, ἔ.ἀ., ἀρ. 1705, 1707.

7. Michel-Struck, Athen. Mitteil. 1905, εἰκ. 17.

νωτέρου, κάθετον ζώνην ἐκ ταινίας συστρεφομένης ἄλυσσειδῶς, λέοντα μὲ ὑψουμένην τὴν οὐρὰν καὶ στρέφοντα τὴν κεφαλὴν, κάθετον ζώνην ἕξ ἀστραγάλου καὶ σταυρὸν ἐκ πλέγματος διπλῆς ταινίας (Πίν. 50.1).

Ἡ παράταξις διαφορτικῶν θεμάτων, χωρὶς ταῦτα νὰ πληροῦν ὁλόκληρον τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὑπερθύρου, εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν πρὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος χρόνων. Αὐτὰ δὲ καθ' ἑαυτὰ τὰ θέματα ὡς καὶ ἡ τεχνοτροπία των μαρτυροῦν τὸν 10^{ον} αἰῶνα. Τὰ συστρεφόμενα ἀνθεμοειδῆ φύλλα τὰ ἐκφυόμενα ἀπὸ τὴν βᾶσιν τοῦ σταυροῦ εἶναι εἰς σχέδιον καὶ τεχνοτροπίαν ὅμοια πρὸς τὰ φύλλα τῆς ἔλικος τοῦ ἀνωτέρου θωρακίου τῶν λεόντων¹.

Ὁ λέων στρέφων ζωηρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ μὲ τὴν οὐρὰν ἐξερχομένην πρὸς τὰ ἔμπρὸς διὰ μέσου τῶν ποδῶν καὶ ὑψῶν τὸν ἔμπρόσθιον πόδα ἀπαντᾷ σχεδὸν πανομοιότηπως εἰς σειρὰν ὑπερθύρων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεκδότων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου προερχομένων ἀπὸ καταστραφείσας ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὡς καὶ εἰς θωράκια τῆς Γοργοπηκίου², εἰς συλλογὰς Ἀνδρου, Θεσσαλονίκης³, Κορίνθου⁴. Πιθανώτατα ἡ παράστασις αὕτη τῶν λεόντων, οἱ ὅποιοι συχνὰ εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ κρατοῦντες τὸν συμβολικὸν καρπὸν πεύκης, δὲν εἶναι ἀπλῶς διακοσμητικὴ, ἀλλ' ἐνέχει συμβολικὴν ἔννοιαν.

Ἐπερθυρον (1,71×0,34 μ.) ἀκέραιον, αἱ διαστάσεις τοῦ ὁποίου συμπύπτουν ἀκριβῶς πρὸς τὰς διαστάσεις τῆς ἀρχικῆς βορείας θύρας τοῦ ναοῦ, εὗρισκετο ἐντοιχισμένον εἰς τὴν νοτιανὴν πλευρὰν τῆς Τραπεζίης⁵. Τὸ ὑπερθυρον φέρει ἀνάγλυτον διάκοσμον ἐκ κεντρικοῦ σταυροῦ ἐν μέσῳ πυκνῶν ἀνθεμοειδῶν βλαστῶν μετὰ σταφυλῶν, μεγάλου ἑκατέρωθεν ῥόδακος, ἄλυσσειδοῦς ταινίας καὶ εἰς τὰ ἄκρα σφιγγῶν (Πίν. 50.2). Ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ φυλλοφόρου σταυροῦ θὰ ἠδύνατο νὰ τοποθετήσῃ χρονολογικῶς τὸ γλυπτὸν μετὰ τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ἀλλ' ἡ τεχνοτροπία τῶν σφιγγῶν καὶ τοῦ ἄλυσσειδοῦς εἶναι ὁμοιοτάτη πρὸς τὸ προηγούμενον ὑπερθυρον. Αἱ σφιγγες μὲ κεφαλὴν γυναικὸς καὶ πλουσίαν ἀνεμιζομένην κόμην κρατοῦν κῶνον πεύκης⁶. Εἰς τὰ ἀρχαῖα ἀνατολικά πρότυπα τὸν κῶνον πεύκης, σύμβολον εὐφορίας, κρατοῦν βασιλεῖς⁷· οὕτω δὲ δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ἐν εἴδει στέμματος κάλυμμα τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖον φέρουν ἑνιαχοῦ αἱ σφιγγες⁸. Ὁ

1. G. Sotirion, Guide, ἔ.ἀ., εἰκ. 9.

2. Struck, Athen. Mitt. 1906, εἰκ. 7.

3. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Η', 1955-1956, τεύχ. 1, σ. 66, εἰκ. 47, 48.

4. Scranton, Korinth, XVI, πίν. 31, εἰκ. 136, 137.

5. Ὁρλάνδου, Εὐρετήριον, Γ', σ. 127, ἔνθα καὶ ἀπεικονίζεται τὸ ὑπερθυρον (εἰκ. 159).

6. Περὶ σφιγγῶν συχνὰ ἀντιμετώπων, βλ. Ὁρλάνδου, Ἀρχ., Ε', σ. 137, σημ. 1.

7. J. Strzygowski, Der Pinienzapfen als Wasserspeier (Röm. Mitt. 1903, XVIII, σ. 202).

8. Ὁρλάνδου, Ἀρχ., Β', σ. 65, εἰκ. 8, 9.

κῶνος τῆς πεύκης, τὸν ὁποῖον κρατοῦν σφίγγες ἢ λέοντες, εἰς τὰ βυζαντινὰ γλυπτὰ μετατρέπεται ἐνίοτε εἰς καρπὸν ἀμπέλου¹.

Τὰ ἀνθέμια τοῦ σταυροῦ παρουσιάζουν τὴν χαρακτηριστικὴν εἰς μεγάλην σειρὰν γλυπτῶν κυκλικὴν διάπλασιν τοῦ φύλλου μὲ ὄπην τρυπάνου εἰς τὸ κέντρον (Kreislappen), ἣτις παρατηρεῖται τὸ πρῶτον εἰς τὸν διάκοσμον τῶν χρυσῶν ἀντικειμένων τῆς ἐξ Ἀλβανίας συλλογῆς P. Morgan². Ἡ ἀνατολικὴ αὐτῆ διαμόρφωσις τοῦ ἀνθεμίου, ἀπαντῶσα συχνὰ εἰς ἔλικας καὶ συνδυαζομένη συχνὰ μὲ ἀραβουργηματοειδῆ συστροφῆν τῶν φύλλων, ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἑλλαδικὰ γλυπτὰ ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ἀφθονεῖ δὲ κατὰ τὸν 11^{ον} καὶ 12^{ον} αἰῶνα³. Ἡ τεχνοτροπία των ἀπηλλαγμένη τῆς ἀνατολικῆς ἐπιδομορφίας προσλαμβάνει ἑλληνικὴν χυμώδη πλαστικότητα.

Ἐπέρθυρον (2,25×0,52 μ.) (Πίν. 50.3). Τὸ μέγα καὶ ὑψηλὸν τοῦτο ὑπέρθυρον ἐχρησιμοποιήθη, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω, εἰς μεταγενεστέραν ἐποχὴν (τῷ 1798) εἰς τὸν πυλῶνα τοῦ περιτοιχίσματος τῆς Μονῆς συμφώνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν. Πιθανῶς δὲ ἦτο τὸ ὑπέρθυρον τοῦ ἀρχικοῦ πυλῶνος. Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος περιορίζεται εἰς κεντρικὸν σταυρὸν ἐντὸς τόξου, πλασιωμένου ὑπὸ ὀρθογωνίου, ὅστις καταστραφεῖς ἐλαξεύθη ἐκ νέου, καὶ στενῆς ἀναγλύπτου ζώνης, κατὰ μῆκος τῆς ἀνω παρυφῆς, ἐκ σειρᾶς περικλειόμενων ἀνθεμίων ἐναλλὰξ ὀρθίων καὶ ἀνεστραμμένων. Ὁμοίον θέμα εἰς ἐργασίαν πλέον ἐπίπεδον κοσμεῖ γείσον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τῶν ἀψίδων τοῦ ναοῦ τῆς Σκριποῦς⁴.

Μικρὸν ὑπέρθυρον (0,95×0,24) αἱ διαστάσεις τοῦ ὁποίου συμπίπτουν πρὸς τὸ πλάτος τῆς μικρᾶς νοτίας θύρας τοῦ σημερινοῦ Διακονικοῦ (Πίν. 50.4). Εὐρέθη κατὰ τὰς ἀποχωματώσεις τῶν τελευταίων ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως τοῦ 1960 καὶ παραμένει εἰς τὴν Μονήν. Τὸ ὑπέρθυρον κοσμεῖται μὲ «συριακοὺς τροχοὺς» ἐκ διπλῆς ταινίας περικλείοντασ σταυροὺς, ρόδακα καὶ πυροστρόβιλον· αἱ γωνίαὶ πληροῦνται μὲ ἀραβουργηματοειδῆ ἀνθέμια.

Τὸ θέμα τοῦτο ἀπαντῶμενον ἤδη κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν⁵

1. R. Scranton, Korinth, πίν. 22, εἰκ. 19.

2. J. Strzygowski, Altai-Iran, σ. 76, εἰκ. 68. Ὁ Strzygowski ἀποκρούει τὴν σχέσιν πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἀνθέμιον, ἣν δέχεται ὁ Riegl, καὶ χρονολογεῖ τὰ ἀθηναϊκὰ γλυπτὰ μεταξὺ τοῦ 5^{ου} καὶ 8^{ου} αἰῶνος. Ἐκτοτε ὁμως ἡ μελέτη τῶν γλυπτῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καθιστᾷ ἀπαράδεκτον τὴν πρῶτον αὐτὴν χρονολόγησιν. Ὁ Bréhier τὰ τοποθετεῖ εἰς τὸν 9^{ον} - 10^{ον} (Bréhier, ἔ.δ., σ. 13, Va).

3. Βλ. παραδείγματα τοῦ 10^{ου} αἰ. Σωτηρίου, Guide, εἰκ. 27, 32, 36, τοῦ 11^{ου} - 12^{ου} αἰ. Ἀρχεῖον, Ε', σ. 97, εἰκ. 44 - 48.

4. Μαθ. Σωτηρίου, Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς, εἰκ. 19, σ. 143, ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. Ἐκτενῶς περὶ τοῦ θέματος βλ. Laurent, B. C. H. XXIII 1899, σ. 264, εἰκ. 24.

καὶ τὴν μεταβατικὴν τοῦ 7ου-8ου αἰῶνος¹ εἶναι λίαν σύνηθες καὶ κατὰ τὸν 10ον καὶ 11ον αἰῶνα², εἰργασμένον ἐκάστοτε συμφώνως πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ἐποχῆς. Πλησιέστερον τεχνοτροπικῶς πρὸς τὸ ἡμέτερον εἶναι τὸ ἐπιστύλιον τέμπλου τοῦ Μουσείου Σμύρνης³. Τοῦτο δύναται νὰ χρονολογηθῇ μετὰ τινος βεβαιότητος εἰς τὸν 10ον αἰῶνα ἐκ τοῦ διακόσμου τῆς ἐτέρας πλευρᾶς του, τοξοστοιχίας βαινούσης ἐπὶ διδύμων κιονίσκων καὶ πλαισιούσης σχηματικὰ ἀνθέμια, ὁμοιοτάτου πρὸς τὸν διάκοσμον τοῦ ἕξ ἐπιγραφῆς χρονολογημένου εἰς τὸ 967 ἐπιστυλίου τέμπλου τῆς Μαγνησίας τοῦ δημοσιευθέντος ὑπὸ τοῦ Strzygowski⁴.

Κιονόκρανον τέμπλου (0,24×0,20 μ.) ἀνευρεθὲν κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τῆς αὐλῆς. Τοῦτο εἰς σχῆμα λεβητοειδὲς μὲ βᾶσιν ὀκταγωνικὴν φέρει εἰς τὰς τέσσαρας πλευρὰς ἀνάγλυπτον διάκοσμον ἐντὸς λυροειδοῦς πλαισίου: εἰς μὲν τὰς δύο πλευρὰς εἰκονίζονται σταυροί, εἰς τὴν ἐτέραν ἀνθεμοειδὲς φύλλον ἀκάνθου, ὅλα εἰς χαμηλὸν ἀνάγλυφον, εἰς δὲ τὴν πρόσοψιν ἀντιμέτωπα παγώνια μὲ ἀνωρθωμένας τὰς οὐρὰς ραμφίζοντα κῶνον πεύκης ἀναβρυτηρίου (Πίν. 49.3). Τὰ πτηνὰ εἶναι εἰργασμένα εἰς ὑψηλὸν ἀνάγλυφον μὲ σχηματικὴν ἀπόδοσιν καὶ ἀπλοϊκὴν σχεδίασιν τῶν λεπτομερειῶν διὰ χαραγῶν καὶ ὀπῶν τρυπάνου. Τὸ γλυπτὸν ὡς θέμα καὶ ἐκτέλεις εἶναι χαρακτηριστικὸν δεῖγμα τῆς ἕξ ἀνατολικῶν προτύπων ἐπηρεαζομένης τέχνης τοῦ 9ου-10ου αἰῶνος, ἐνθυμίζον ὁμοίας διακοσμῆσεις εἰς ὑφάσματα τοῦ Ἰράν 8ου-10ου αἰῶνος⁵ καὶ εἰς σασανιδικὰ ἔργα⁶.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ὁ καθαρὸς τύπος τοῦ τετρακιονίου συνθέτου σταυροειδοῦς τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη δὲν συναντᾶται κατὰ τὸν 10ον αἰῶνα εἰς οὐδένα ἄλλον ναὸν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν γένει τῶν ἐπαρχιακῶν χωρῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὰς χώρας αὐτὰς ἐπικρατεῖ ὁ λεγόμενος μεταβατικὸς σταυροει-

1. O. W u l f f, *Altchr. und mittelalterliche Bildwerke* I, σ. 73, εἰκ. 219, 220.
2. S c r a n t o n, *Korinth*, πίν. 32, εἰκ. 154, 155, σ. 119, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἄρχεῖον, Γ', σ. 148, εἰκ. 22.

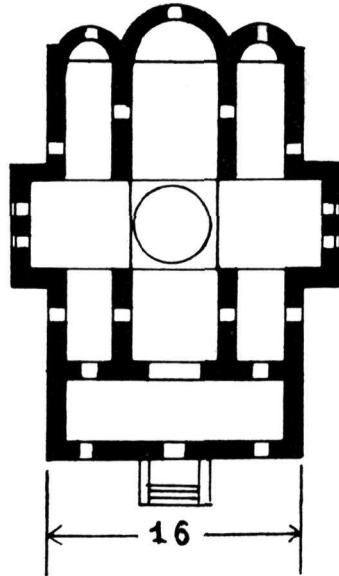
4. J. S t r z y g o w s k i, *Wiener Studien*, XXIV (1902), σ. 443 κ.έ.

5. O. F a l k e, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921, εἰκ. 110.

6. Πρβλ. Ἄ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, *Χριστιανικὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Σμύρνης*, εἰς: Ἄρχεῖον, Γ', σ. 135, ἐνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

δής, ὅστις ἀπέρρευσε ἀπὸ συνδυασμὸν τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ καὶ τῆς θολωτῆς βασιλικῆς¹, μὲ ἀρχικὸν παράδειγμα τὸν ναὸν τῆς Σκριποῦς (873/4)² (εἰκ. 3). Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 10ου αἰῶνος ὁ μεταβατικὸς οὗτος τύπος ἐξελίσσειται διὰ περιορισμοῦ τοῦ μήκους τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ τῶν ἀνεχόντων τὸν τροῦλλον μακρῶν τοίχων τῆς καθέτου κεραίας τοῦ σταυροῦ, οἷτινες ἀπο-

Εἰκ. 3. Σκριποῦ.
Γενετικὸς τύπος τοῦ ἐπαρχιακοῦ μεταβατικοῦ.

βαίνουν σχεδὸν τετράγωνοι πεσσοί³. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ σχέσις του πρὸς τὴν τρίκλιτον θολωτὴν βασιλικὴν διατηρεῖται: πρῶτον διότι τονίζεται ὁ ἄξων τοῦ μέσου κλίτους, καθόσον οἱ τοῖχοι οἱ ἀνέχοντες τὸν τροῦλλον, καίτοι περιορισμένοι, συνεχίζονται, συνδεόμενοι μὲ τὸν ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ — διακοπτόμενοι μόνον μὲ χαμηλὰς διόδους — καὶ δεύτερον

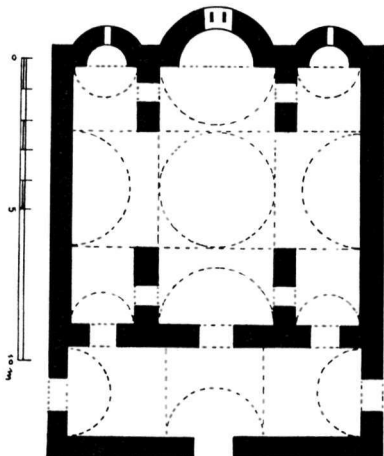
1. Πρὸβλ. W. Ramsay-Gertr. Bell, *The thousand and one churches*, London 1909, σ. 399.

2. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 84 κ.έ. Μαρ. Σωτηρίου, 'Ο ναὸς τῆς Σκριποῦς, σ. 119 κ.έ.

3. Περὶ τῆς ἐξελίξεως τοῦ μεταβατικοῦ τύπου πρὸβλ. Μαρ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., σ. 113 κ.έ. N. Mavrodinof, *L'apparition et l'évolution de l'église cruciforme*, εἰς: *Atti del V Congr. Intern. di Studi Bizantini*, Roma (1936) 1940, σ. 243 κ.έ. Σ. Πελεκανίδου, *Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 17 κ.έ.

διότι τὰ πλάγια γωνιαῖα διαμερίσματα στεγάζονται μὲ τοὺς ἡμικυλινδρικούς κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονος θόλους τῆς θολωτῆς βασιλικῆς.

Πάντες οἱ ἀνωτέρω ἀναφερόμενοι ναοὶ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (Πρόδρομος Μεσημβρίας, Ἅγιος Λεόντιος Βόδοτσας Σερβίας, Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης (εἰκ. 4), Ἅγιος Γερμανὸς Πρέσπας, Ἅγιος Δημήτριος Ἄρτης, Ἐπισκοπὴ

Εἰκ. 4. Παναξιώτισσα Γαυρολίμνης.
Ἐπαρχιακὸς μεταβατικὸς τύπος.

Σκύρου καὶ τὸ Καθολικὸν τῆς παλαιᾶς Μονῆς Φιλοσόφου¹) — παρὰ τὰς παραλλαγὰς εἰς τὰς κατὰ μῆκος διαστάσεις τοῦ ναοῦ καὶ τῶν στηριζόντων τὸν τροῦλλον τοίχων ἢ πεσσῶν — ἀνήκουν εἰς τὸν μεταβατικὸν σταυροειδῆ αὐτὸν τύπον, ὅστις εἰς τὰ ἀπόκεντρα μέρη καὶ ἰδίως εἰς τὰς νήσους ἔξακολουθεῖ νὰ ἐφαρμόζεται διατηρῶν ἐπὶ μακρὸν τοὺς ἀρχαίους χαρακτήρας τῶν μακρῶν τοίχων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν (ναοὶ: Στερίου 11^{ου} αἰῶνος², Φραγκοκκλησιᾶς Ἀθηνῶν³, Ἐπισκοπῆς Λαμπόβου⁴, Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου, Ἅγιος Ἰωάννης τοῦ Κάστρου Λίνδου⁵, ναοὶ τῶν Κυθή-

1. Ἄ. Ζάχου, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα τῆς Γορτυνίας, εἰς: Ἀρχαιολ. Δελτίον, τεύχος Η', 1925, σ. 59 κ.έ. Ν. Μουτσοπούλου, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ Μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας, Ἀθῆναι 1956, σ. 19 κ.έ. Ὁ Megaw θεωρεῖ τὸ κτήριον καὶ ἰδίως τὸν τροῦλλον ὡς μὴ ἀνήκοντα εἰς τὸν ἀρχικὸν ναὸν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (H. Megaw, Annual, XXXII, σ. 99, σημ. 1).

2. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Α', 1935, σ. 82, εἰκ. 31.

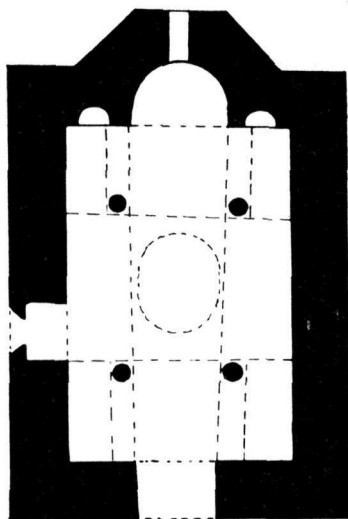
3. Αὐτόθι, Β', σ. 73, εἰκ. 62.

4. Βερσάκη, Βυζαντινοὶ ναοὶ Β. Ἠπείρου, εἰς: Ἀρχαιολ. Ἐφημερ. 1916, σ. 108, εἰκ. 10.

5. Ἄ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Γ', σ. 73, εἰκ. 59 καὶ σ. 80, εἰκ. 64.

ρων¹ καὶ οἱ ἀδημοσίετοι εἰσέτι Μεταμορφώσεως Κορωπίου Ἀττικῆς καὶ ναοὶ Ἀστυπαλαίας²).

Εἰς μίαν περαιτέρω βαθμίδα ἐξελίξεως τοῦ μεταβατικοῦ τύπου, οἱ τετράγωνοι πεσσοὶ οἱ ἀνέχοντες τὸν τροῦλλον γίνονται λεπτότεροι ἢ καὶ ἀντικαθίστανται μὲ κίονας καί, τὸ χαρακτηριστικώτερον, οἱ δύο ἀνατολικοὶ ἀπομα-

Εἰκ. 5. Βλαχέρνα Μάνης.
Ἄπλοῦς ἐπαρχιακὸς τετράστυλος.

κρύνονται ἀπὸ τοῦ Ἰ. Βήματος πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ συνδεδέμενοι πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον διὰ μεγάλων ὑψηλῶν τόξων. Οὕτω δημιουργεῖται ὁ ἐπαρχιακὸς ἀπλοῦς τετράστυλος σταυροειδῆς τύπος. Σημειωτέον ὅτι οἱ τέσσαρες πεσσοὶ ἢ κίονες συνδέονται διὰ εὐρέων τόξων μόνον πρὸς τὸν ἀνατολικὸν καὶ δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ, ὅπου συνήθως ὑπάρχουν παραστάδες, οὐχὶ δὲ πρὸς τοὺς πλαγίους τοίχους, οἱ ὁποῖοι παραμένουν εὐθεῖς. Οἱ τέσσαρες μικροὶ γωνιαῖοι χῶροι καλύπτονται μὲ ἡμικυλινδρικές καμάρας, ὅπως εἰς τοὺς μεταβατικούς, διὸ καὶ ὁ ἐπαρχιακὸς τετράστυλος δύναται νὰ εἶναι ἐπιμήκης, διατηρῶν οὕτω τὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἀρχικὸν τύπον τῆς καταγωγῆς του.

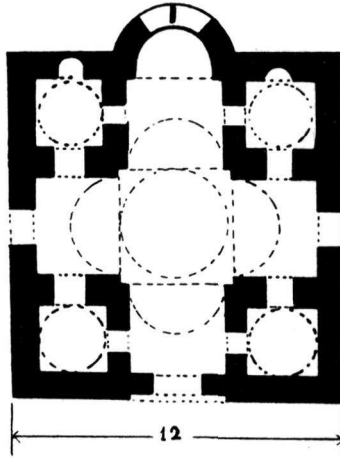
Ὁ ἀπλοῦς οὗτος τετράστυλος τύπος εἶναι λίαν διαδεδομένος εἰς τὰς ἐπαρχιακὰς χώρας τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὰς νήσους³. Παραδείγματα αὐτοῦ

1. Γ. Σωτηρίου, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Κυθῆρων, εἰς: Κυθηραϊκὴν Ἐπιθεώρησιν, Ἀθῆναι 1923.

2. Κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ ἐπιμελητοῦ Π. Λαζαρίδη.

3. Millet, ἔ.ἀ., σ. 63.

μέ κίονας ἔχομεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὸν Ἅγιον Νικόλαον Ραγκαβᾶ καὶ τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν¹, εἰς τὴν Ἄνω Μάνην τοὺς ναοὺς : Μεταμορφώσεως Κουτήφαρη, Ἅγιον Δημήτριον Πλάτσας, Ἅγιον Γεώργιον Κίττα² καὶ Βλαχέρναν παρὰ τὸ Τηγάρι³ (εἰκ. 5), εἰς τὴν Ρόδον τὸν Κάτω Ναὸν Φιλερήμου⁴. Μὲ πεσσοὺς δὲ εἰς τὴν Κύπρον τοὺς ναοὺς :

Εἰκ. 6. Καθολικὸν Μονῆς Λατόμου (ἀποκατάστασις). Γενετικὸς τύπος τοῦ ἀπλοῦ τετραστύλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἅγιον Φίλωνα Ριζοκαρπάσου, Ἅγιον Ἰωάννην Λαμπαδιστὴν, Ἅγιον Γεώργιον Σωτήρας καὶ τοὺς ἐκ δευτέρας ἐποχῆς βυζαντινοὺς ναοὺς Ἀχειροποιήτου καὶ Ἀγγελοκτίστου⁵.

Πλὴν τοῦ ἀπλοῦ τούτου ἐπαρχιακοῦ σταυροειδοῦς τύπου ὑπάρχει καὶ ὁ ἀπλοῦς τῆς πρωτευούσης, ὅστις οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν θολωτὴν βασιλικήν. Ὁ Millet πρῶτος διέκρινεν αὐτὸν ὡς ἐλληνιστικόν⁶, ἀνέπτυξεν ὅμως λεπτομερέστερον καὶ καθώρισεν ἀκριβέστερον ὁ Μανροδίνου ὡς τύπον τῆς πρωτευούσης⁷. Ἡ καταγωγή του εἶναι παλαιωτάτη, ἀνερχομένη εἰς τὰ

1. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Εὐρετήριον, τεῦχ. Β', 1929, σ. 95, εἰκ. 106 καὶ σ. 75, εἰκ. 71.

2. R. Traquair, Laconia, mediaeval churches, εἰς: Annual, XV, πιν. XI καὶ XV.

3. H. Megaw, Byzantine architecture in Mani, εἰς: Annual, XXXIII, σ. 149, εἰκ. 5.

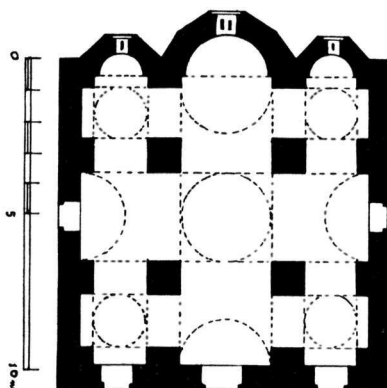
4. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Γ', τεῦχ. 1, σ. 71, εἰκ. 58.

5. Γ. Σωτηρίου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κύπρου, εἰκ. 6, 17, 19, 15, 16.

6. G. Millet, L'école grecque, ἑ.ἀ., σ. 71.

7. Μανροδίνου, ἑ.ἀ. σ. 243 κ.έ.

παλαιοχριστιανικά Μαρτύρια ¹, πλήρως δὲ διαμορφωμένον τὸν τύπον ὡς ἐγγεγραμμένον σταυρὸν τὸν συναντῶμεν εἰς τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου Θεσσαλονίκης τοῦ 5ου αἰῶνος ² (εἰκ. 6), τὸν ὅμοιον πρὸς αὐτὸν μικρὸν ναὸν τοῦ Σωτήρος εἰς Rametta Μεσσηνίας ³ καὶ τὸν φερόμενον ὡς ναὸν τοῦ Πέτρου καὶ Μάρκου (*Ατικ Μουσταφᾶ τζαμι) εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ⁴.

Εἰκ. 7. Παντάνασσα Μονεμβασίας.
* Ἄπλοῦς πεντάτρουλλος Κωνσταντινουπόλεως.

Ὅ,τι διακρίνει τὸν ἄπλοῦν τοῦτον τύπον τῆς πρωτευούσης εἶναι ἡ πλήρης ἰσορροπία τῶν μερῶν αὐτοῦ: ἰσοσκελῆς σταυρός, φέρων εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν τεσσάρων καμαρῶν τὸν τροῦλλον, περικλείεται ἐντὸς τοῦ τετραγώνου τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων. Τὰ τετράγωνα γωνιαῖα διαμερίσματα στεγάζονται μὲ ἡμισφαίρια ἢ σταυροθόλια, ἢ δὲ κόγχη τοῦ Ἰ. Βήματος προστίθεται ἅπ' εὐθείας εἰς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. Ἐν τῇ ἐξελίξει του ὁ ἄπλος οὔτος — καθαρῶς ἐγγεγραμμένος — σταυρός τῆς πρωτευούσης ἀποβάλλει τοὺς πλήρεις τοίχους τοῦ σταυροῦ, τοὺς διατρυπομένους μόνον διὰ χαμηλῶν διόδων, καὶ ἀντικαθιστᾷ αὐτοὺς δι' ὑψηλῶν τόξων, τὰ ὅποια συνδέουν τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου — κτιστοὺς πεσσοὺς ἢ κίονας — μὲ τὰς ἔναντι αὐτῶν παραστάδας τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ οὕτω ἀποκτᾷ τὸ ἐσωτερικὸν ἐλαφρότητα καὶ ὁ χῶρος ἐλευθερίαν.

1. A. Grabar, *Martyrium*, I, Paris 1946, σ. 161, 407. Μαρ. Σωτηρίου, Οἱ μετὰ τρούλλου ναοὶ τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, εἰς: *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, εἰκ. 10, σ. 98.

2. Ἄ. Ευγγουπόλου, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς Λατόμου, εἰς: *Ἀρχαιολ. Δελτίον*, 1919, σ. 142 κ.ε.

3. P. Lojcono, *L'architettura bizantina in Calabria e Sicilia*, εἰς: *Atti del V Congr. Intern. di Studi Bizantini*, Roma 1940, σ. 188, πίν. XXXVIII, 1.

4. Ὁ Μαυροντίναφ, ἔ.ἀ., θεωρεῖ καὶ τὸν ναὸν Πέτρου καὶ Μάρκου ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν 5ον αἰῶνα.

Ἐκ τοῦ ἀπλοῦ τούτου σταυροειδοῦς τῆς Κωνσταντινουπόλεως προῆλθε καὶ ὁ πεντάτρουλλος, ὅστις δὲν παρουσιάζει εἰμὴ τὴν ἀσήμαντον παραλλαγὴν τῆς στεγάσεως τῶν γωνιαίων διαμερισμάτων μετὰ τρουλλίσκους ἀντὶ μετὰ χαμηλοῦς ἡμισφαιρικοῦς θόλους, ὅπως εἶναι οἱ ναοὶ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος: Παντάνασσα Μονεμβασίας (εἰκ. 7), Κοίμησις Νυκλίου Τεγέας, Παναγία Κοσμοσώτειρα Βήρας Θράκης¹, Ἅγιος Μάρκος Ροσσάνο Καλαβρίας² καὶ Ἅγιος Παντελεήμων Νέρεζι Σερβίας³, ὅστις διατηρεῖ τοὺς ἀρχαῖκούς πλήρεις τοίχους τοῦ σταυροῦ.

Ἡδη ἀπὸ τοῦ 9^{ου} αἰῶνος, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ πεντάτρουλλος μετὰ τὰς ἰσοσκελεῖς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τοὺς τέσσαρας λεπτοὺς πεσσούς τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου τοὺς συνδεομένους διὰ μεγάλων τόξων πρὸς τοὺς τέσσαρας τοίχους, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς περιφήμου Νέας τοῦ Βασιλείου Μακεδόνος, τὴν ὁποίαν μιμεῖται ἡ Ἁγία Σοφία τοῦ Κιέβου⁴.

Εἰς τὰς ἐλληνικὰς χώρας ὁ ἀπλοῦς ἐγγεγραμμένος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὡς μεταβατικός, ἦτοι μετὰ πλήρεις τοὺς τοίχους τοῦ σταυροῦ, ἐφαρμόζεται σπανίως. Μέχρι τοῦδε εἶναι γνωστός ὁ ἕξ ἀνασκαφῶν ἐλθὼν εἰς φῶς ναὸς παρὰ τὴν Καισαριανὴν⁵ καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου εἰς Βαγониαν Κρήτης⁶, ἀβεβαίως χρονολογίας ἀμφότεροι.

Ὡς ἐξειλιγμένος ὅμως ὁ τύπος οὗτος τῆς πρωτεύουσας ἀπαντᾷ συχνότερον ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς: Εἰς τὴν περιοχὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμητοῦ ἔχομεν τοὺς ναοὺς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ (ἀρχῶν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος), ὅστις εἰς τὰ ἀνατολικά στηρίγματα τοῦ τρούλλου διατηρεῖ τοὺς γωνιώδεις τοίχους τοῦ μεταβατικοῦ⁷, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου⁸ (εἰκ. 8), τῆς Μονῆς Καρέα⁹ καὶ τοὺς μεταβυζαντινοὺς τῆς Κοιμήσεως Ὁρωποῦ¹⁰ καὶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πεντέλης¹¹. Πολυπληθέστε-

1. Ἁ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Α', σ. 140, εἰκ. 2, σ. 146, εἰκ. 7, σ. 147, εἰκ. 8.

2. L o j a c o n o, ἔ.ἀ., πίν. XXXIX.

3. N. K o n d a k o f, Makedonija, Πετρούπολις 1909, εἰκ. 109.

4. Γ. Σωτηρίου, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, σ. 400, ἐνθα καὶ αἱ παραπομπαί. Κατὰ νεωτέρας μελέτας ἡ περιγραφή τοῦ Φωτίου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν Νέαν ἀλλ' εἰς ἄλλον ναὸν τοῦ Παλατίου ἰδρυθέντα ἐπὶ Μιχαὴλ Γ' (858 - 865) (R. J e n k i n s - C. M a n g o, εἰς: Dumbarton Oaks Papers, 9, 1955, σ. 125).

5. Βλ. κάτοψιν εἰς Μαρ. Σωτηρίου, ἔ.ἀ., σ. 135, εἰκ. 13. Ὁρλάνδου, Εὐρετήριον, Γ', σ. 164, εἰκ. 219.

6. G. G e r o l a, Monumenti Veneti nell'isola di Greta, II, εἰκ. 22.

7. Ἁ. Ὁρλάνδου, Εὐρετήριον, Γ', σ. 172, εἰκ. 230.

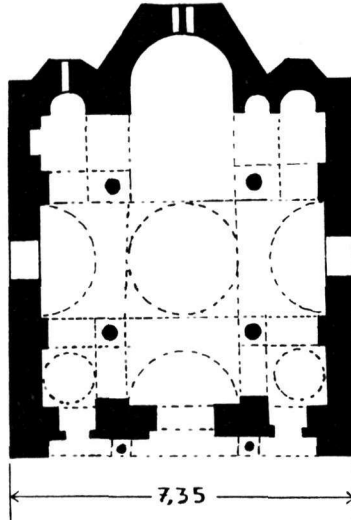
8. Αὐτόθι, σ. 168, εἰκ. 227.

9. Αὐτόθι, σ. 157, εἰκ. 208.

10. Ἁ. Ὁρλάνδου, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ὁρωποῦ καὶ Συκαμίνου, εἰς: Δελτίον Χριστ. Ἀρχ. Ἐταιρείας, τ. Δ', 1927, σ. 25 κ.ε., εἰκ. 10.

11. Ἁ. Ὁρλάνδου, Εὐρετήριον, Γ', σ. 189, εἰκ. 253. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς

ροι ἀπαντοῦν εἰς τὴν Κρήτην μέ τινας ἰδιομορφίας: Τὰ γωνιαῖα χαμηλὰ διαμερίσματα σχηματίζονται κατὰ κανόνα ἑλαφρῶς ἐπιμήκη καλυπτόμενα διὰ σταυροθολίων, ἀλλαχοῦ ἢ ἐγκαρσία κεραία τοῦ σταυροῦ ἐξέχει πέραν τῆς εὐθυγραμμίας τῶν πλαγίων τοίχων, ὅπως εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον Ρεθύμνου, τὴν Παναγίαν Λαμπηνήν, Ἅγιον Γεώργιον Μαλαθρὸν Δεβλοχωρίου¹ καὶ

Εἰκ. 8. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος Ὑμητοῦ.
Ἄπλοῦς τετράστυλος Κωνσταντινουπόλεως.

τὸν Ἄϊ - κυρ - Γιάννη τοῦ Ἀλκιανοῦ - Κουφοῦ². Συνήθως δὲ οἱ τοῖχοι τῶν κρητικῶν ναῶν εἰς τὰ σημεῖα μεταβιβάσεως τῶν βαρῶν ἐνισχύονται καὶ ἐξωτερικῶς μὲ ἀντηρίδας, συνδεομένας ἄνω διὰ τόξων, εἰς τρόπον ὥστε αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι ποικίλλονται δι' ἀψιδωμάτων, ἀνταποκρινομένων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διαίρεσιν τοῦ ναοῦ κατὰ τὰς μεθόδους τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὅμοιαν διαμόρφωσιν ἔχουν καὶ οἱ τοῦ αὐτοῦ τύπου ναοὶ τῆς βυζαντινῆς Σχολῆς τῆς Σερβίας τοῦ Ἰωάννου Θεολόγου εἰς τὸ Belovo καρὰ τὴν Struma καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς Susica παρὰ τὰ Σκόπια³.

τὴν ἐκδηλον παραφθορὰν τοῦ τύπου εἰς τὴν κάτοψιν τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πεντέλης, ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ὁρωποῦ, ἐξαιρέσει τῆς ἐπιμηκύνσεως τοῦ Δ. σκέλους, διατηρεῖ καθαρὸν τὸν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς, ὅμοιον πρὸς τὸν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυρηγοῦ Ὑμητοῦ.

1. Gerola, ἔ.ἀ., εἰκ. 206, 208, 292.

2. Ἁ. Ὁρλάνδου, Δύο Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς δυτικῆς Κρήτης, εἰς: Ἀρχεῖον, Η', τευχ. 2, σ. 170 κ.έ., εἰκ. 30, 31.

3. G. Millet, L'ancien art serbe, Paris 1909, σ. 122, εἰκ. 129.

Οἱ ἀνωτέρω ναοὶ τοῦ ἀπλοῦ σταυροειδοῦς, οἵτινες δύνανται νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἀπλοὶ τετράστυλοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διατηροῦν, ἀπὸ τὸν τύπον τῆς καταγωγῆς των, τὴν σχέσιν πρὸς τὸν ἐντὸς τετραγώνου ἐγγεγραμμένον σταυρόν, πρῶτον διότι τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τροῦλλου — πεσσοὶ ἢ κίονες — προεκτείνονται διὰ τόξων συνδεομένων μὲ τὰς ἔναντι παραστάδας τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ ναοῦ καὶ δεύτερον, διότι τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται μὲ ἡμισφαίρια ἢ σταυροθόλια. Χαρακτηριστικὸν ὄλων τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν τοῦ ἀπλοῦ τύπου τοῦ σταυροειδοῦς — ἐπαρχιῶν καὶ πρωτευούσης — εἶναι ὅτι δὲν ἔχουν ἰδιαιτέρον χῶρον καὶ ἰδιαιτέρους θόλους διὰ τὸ τριμερὲς Ἰ. Βῆμα. Ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰς τέσσαρας καμάρας τοῦ σταυροῦ μὲ τὸν τροῦλλον εἰς τὴν διασταύρωσιν, τὰς τέσσαρας χαμηλὰς γωνίας καὶ τὰς τρεῖς κόγχας προστιθεμένας ἀπ' εὐθείας εἰς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Εἰς τὸν μεταβατικὸν τύπον οἱ ἀνατολικοὶ πεσσοὶ — τετραγώνου ἢ ἐπιμήκους σχήματος ἀδιάφορον — εὐρίσκονται ἄρκετὰ πλησίον τῶν ἑκατέρωθεν τῆς κόγχης τοῦ Ἰ. Βήματος παραστάδων, ἀποτελοῦντες συνέχειαν αὐτῶν, ὡς διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ τριμεροῦς Ἰ. Βήματος, διατρυπῶνται δὲ μόνον ἀπὸ τοξωτὰς διόδους διὰ τὴν ἀπαραίτητον διὰ τὴν λατρείαν ἐπικοινωνίαν τῆς κεντρικῆς κόγχης μετὰ τῆς Προθέσεως καὶ τοῦ Διακονικοῦ. Εἰς τοὺς ναοὺς αὐτοὺς τὸ εἰκονοστάσιον τίθεται πρὸ τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν. Ποῦ τοποθετεῖται ὅμως τοῦτο εἰς τοὺς τετραστύλους — ἐπαρχιακοὺς καὶ πρωτευούσης —, εἰς τοὺς ὁποίους οἱ ἀνατολικοὶ πεσσοὶ ἢ κίονες εὐρίσκονται πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἄρκετὴν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς κόγχης; Δύσκολον εἶναι νὰ τοποθετῆται τὸ εἰκονοστάσιον πρὸ τῶν κογχῶν περιοριζομένου οὕτω τοῦ Ἰ. Βήματος μόνον εἰς τὰς τρεῖς κόγχας καὶ ἀποκλειομένης τῆς μεταξὺ των ἐπικοινωνίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι εἰς τοὺς τετραστύλους ναοὺς τῆς Καππαδοκίας τὸ εἰκονοστάσιον εὐρίσκεται πρὸ τῆς κεντρικῆς κόγχης ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Jerphanion συχνὰ ἀνοίγονται διόδοι μεταξὺ τῶν κογχῶν¹. Ἡ κατάλληλος θέσις τοῦ εἰκονοστασίου εἶναι μᾶλλον πρὸ τῶν ἀνατολικῶν στύλων, εἰς τρόπον ὥστε ν' ἀφίεται εὐρὺς χῶρος διὰ τὸ Ἰ. Βῆμα, ὅπως ἄλλωστε σημειοῦται εἰς τοὺς τετραστύλους ναοὺς τῆς Μάνης (τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κίττα καὶ τῆς Μεταμορφώσεως Κουτήφαρη)², ὅπως καὶ τὸν κάτω ναὸν Φιλερήμου Ρόδου³.

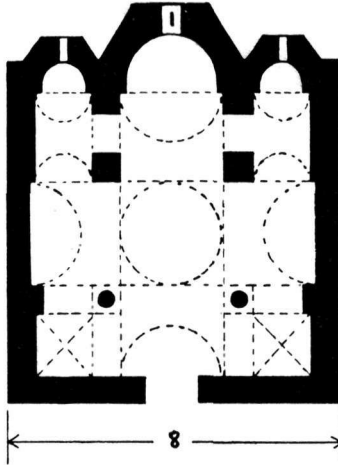
1. G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce*, Paris 1925, Κείμενον, τ. 1, σ. 61. Πρβλ. καὶ κάτωψιν τοῦ ναοῦ Καρανλὲκ εἰς Λεύκωμα, II, πίν. 95. Δέον προσέτι νὰ σημειωθῇ ὅτι οἱ τετράστυλοι ναοὶ τοῦ Γκελετζλάρ (πίν. 173), Ματσάν μπιρ Χανέ (πίν. 137) καὶ Κόρεμε, οἱ ὅποιοι δὲν ἔχουν διόδους μεταξὺ τῶν κογχῶν, σημειοῦνται ὡς τρισυπόστατοι μὲ ἀγίας Τραπέζας εἰς τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικόν, ἐπομένως ἐκάστη τῶν εὐρέων πεταλομόρφων κογχῶν ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς Ἰ. Βῆμα.

2. R. Traquair, ἔ.ἀ., σ. 177 κ.έ., πίν. XI.

3. Ἁ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Γ', σ. 71, εἰκ. 58.

Πλήν τῶν ἀνωτέρω εἰδῶν τοῦ τετραστύλου τύπου ὑπάρχει ὡς γνωστὸν εἰς τὰς χώρας τῆς Ἑλλάδος εἰς μεγάλην διάδοσιν — ἰδίᾳ εἰς τοὺς μικρῶν διαστάσεων ναοὺς — ὁ δίστυλος ἢ δικιόνιος σταυροειδής, ὅστις ἀποτελεῖ τὸν καθ' αὐτὸ ἑλλαδικὸν τύπον, διαφέροντα ἀπὸ τὸν δικιόνιον τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν¹. Καὶ ὁ ἑλλαδικὸς δικιόνιος ἀπέρρευσε πάλιν ἐκ τοῦ αὐτόχθονος μεταβα-

Εἰκ. 9. Κοίμησις Μεσαθουρίου Ἄνδρου. Δικιόνιος.

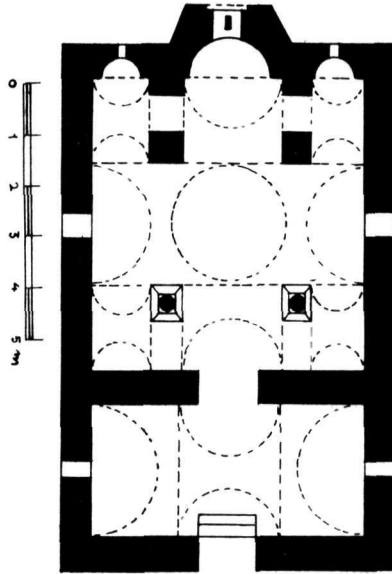
τικοῦ, ὑποστάντος διάφορον ἐξέλιξιν. Πρὸς ἐπίτευξιν δηλαδὴ μεγαλύτερας ἐλευθερίας χώρου καὶ ἐλαφρότητος ἐντὸς τοῦ ναοῦ καὶ ἐξ ἐπιδράσεως τῶν μεθόδων τῆς πρωτευούσης, οἱ δύο δυτικοὶ πεσσοὶ τοῦ μεταβατικοῦ τύπου ἀντικατεστάθησαν διὰ κίωνων, ἐνῶ οἱ ἀνατολικοὶ πεσσοὶ παρέμειναν ὡς διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ Ἰ. Βήματος.

Εἰς μίαν σειρὰν τῶν δικιόνιον ναῶν παρατηροῦμεν πράγματι, τὸ μὲν ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ κτηρίου νὰ εἶναι ἐκτισμένον κατὰ τὸ σύστημα τοῦ μεταβατικοῦ ἐπαρχιακοῦ τύπου, δηλ. μὲ πεσσούς, εὐθεῖς τοὺς πλαγίους τοίχους καὶ ἐπιμήκεις θόλους εἰς τὰ ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα, τὸ δὲ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ ναοῦ κατὰ τὸ σύστημα τῆς πρωτευούσης, μὲ τοὺς δύο κίονας συνδεομένους διὰ τόξων μὲ τὰς ἔναντι παραστάδας τῶν πλαγίων τοίχων καὶ ἡμισφαιρικοὺς θόλους ἢ σταυροθόλια εἰς τὰ δυτικά γωνιαῖα διαμερίσματα. Τοιοῦτοι εἶναι: τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Λέχοβας², τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Μελίδας, τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Ὑψηλοῦ (11^{ου}) καὶ τῆς Κοιμήσεως

1. Περὶ τοῦ δικιόνιον ναοῦ τῶν ἀνατολικῶν χωρῶν, βλ. Μavροδινov, ἔ.ἀ., σ. 243 κ.έ., πίν. LX, VIII, 4-6 καὶ LXIX, 1-3.

2. Ἄ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀρχεῖον, Α', σ. 95, εἰκ. 5.

Μεσαθουρίου Ἁνδρου¹ (εἰκ. 9). Κατόπιν καταργοῦνται πρῶτον αἱ παραστάδες τῶν πλαγίων τοίχων, οἷτινες γίνονται εὐθείς ὅπως εἰς τὸν ναὸν Σάμαρι², Ἁγιον Ἰωάννην Κακοσάλεσι καὶ τὴν Μεταμόρφωσιν Ταρσινῶν³, τέλος δὲ ἐπικρατοῦν πλήρως αἱ ἑλλαδικαὶ μέθοδοι κατασκευῆς διὰ τῆς ἐφαρμογῆς ἐπιμήκων θόλων καὶ εἰς τοὺς δυτικοὺς γωνιαίους χώρους, ὅπως εἶναι

Εἰκ. 10. Ἁγιος Νικόλαος Ροδιάς Ἀθῆνης.
Δικιόνιος ἑλλαδικός.

οἱ δικιόνιοι τῆς Μάνης: Ἁγιος Στρατηγὸς Μπουλαριῶν, Σωτήρ Γαρδενίτσας, Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου, Ἁγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς, Ἁγιος Θεόδωρος Βαμβακᾶ⁴, ἡ Μονὴ Κλειστῶν Ἀττικῆς⁵ καὶ Ἁγιος Νικόλαος Ροδιάς Ἀρτης⁶ (εἰκ. 10).

Καὶ ἐρχόμεθα εἰς τὸν σύνθετον σταυροειδῆ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀπλοῦ διὰ προσθήκης ἰδιαιτέρου τριμεροῦς χώρου διὰ τὸ Ἰ. Βῆμα κατὰ πρότυπον ληφθὲν ἐκ τῆς βασιλικῆς μετ' τροῦλλον⁷.

1. Αὐτόθι, Η', τευχ. 1, σ. 36, εἰκ. 22, σ. 47, εἰκ. 31 καὶ σ. 51, εἰκ. 33.
2. Millet, ἔ.ἀ., σ. 65, εἰκ. 32.
3. Ἁ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Ε', σ. 148, εἰκ. 1, καὶ Α', σ. 92, εἰκ. 2.
4. Traquair, ἔ.ἀ., πίν. XI καὶ XV.
5. Ἁ. Ὁρλάνδου, Εὐρετήριον, Γ', σ. 210, εἰκ. 280.
6. Ἁ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Β', τευχ. 1, σ. 132, εἰκ. 2.
7. Millet, ἔ.ἀ., σ. 60.

Οἱ ἀρχαιότεροι ναοί, οἱ χρονολογούμενοι πρὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, Καλεντέρ Τζαμί¹ καὶ τοῦ Ἁγίου Τίτου Κρήτης, διατηροῦν τοὺς πλήρεις τοίχους τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ. Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Μυρελαίου τοῦ 10^{ου} αἰῶνος δημιουργεῖται ὁ τέλειος σύνθετος σταυροειδής, ὅστις ἐφαρμόζεται εἰς ὅλους τοὺς μεγάλους ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν², ἀπὸ δὲ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς μεταδίδεται εἰς τὰ μεγάλα κέντρα τῆς Μακεδονίας, Μεσημβριαν, Σερβίαν, Ἁγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκην, μὲ κατὰ τόπους ἰδιομορφίας εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικὰς μορφάς.

Εἰς τὰς Ἀθήνας ὁ σύνθετος σταυροειδής ἐφαρμόζεται τὴν αὐτὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν διεμορφώθη εἰς τὴν πρωτεύουσαν, ἤτοι τὸν 10^{ον} αἰῶνα, ὅπως δεικνύει τὸ μοναδικὸν παράδειγμα τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη, ἡ σημασία τοῦ ὁποίου διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἶναι ὅλως ἰδιαίτερα.

Μεταξὺ τῶν Ἀθηναϊκῶν ναῶν ὁ πλησιέστερος πρὸς τὴν Μονὴν Πετράκη εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Παρ' ὅλον ὅτι χρησιμοποιεῖται ἤδη τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα τῆς τοιχοδομίας, αἱ τρεῖς ἀψίδες διατηροῦν τὸ ἡμικυκλικὸν σχῆμα καὶ τὸ τρίλοβον παράθυρον τοὺς ἰσοῦψεῖς λοβούς. Λιτὸς εἶναι ἐπίσης ὁ ὀδοντωτὸς διάκοσμος, τὰ δὲ ἀνοίγματα μεγάλα καὶ πολλά, ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Πετράκη. Ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη πρέπει ὅθεν νὰ θεωρηθῇ ἐκ τῶν πρώτων ναῶν τοῦ συνθέτου σταυροειδοῦς³, οἵτινες ἤρχισαν νὰ διαδίδωνται ἀπὸ τοῦ 11^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς εἰς τὰς Ἀθήνας, τὰ περιχώρα καὶ τὰς ἐπαρχίας⁴.

Καὶ οἱ ναοὶ τοῦ συνθέτου τούτου τύπου δανεῖζονται ὡς γνωστὸν ἐκ τῆς πρωτεύουσῃς μόνον τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον, διαμορφῶνον δὲ τὴν τοιχοδομίαν, τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν τρούλλου, παραθύρων κλπ. κατὰ τὰς συνηθείας τῆς ἑλλαδικῆς σχολῆς. Λίαν ἐνωρὶς ὅμως καὶ αὐτὸς ὁ τύπος ἀκολουθεῖ τὰς ἐγχωρίας μεθόδους: Τὸ τριμερὲς Ἰ. Βῆμα μὲ τοὺς ἰδιαιτέρους διαχωριστικούς πεσσούς καὶ τοὺς ἰδιαιτέρους θόλους δὲν προστίθεται εἰς τὸ ἐνιαχοῦ συμπυκνῶμενον σταυροειδὲς σῶμα τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἀποτελεῖ συνέχειαν αὐτοῦ, στεγαζόμενον τὸ μὲν κεντρικὸν Ἰ. Βῆμα διὰ τοῦ αὐτοῦ

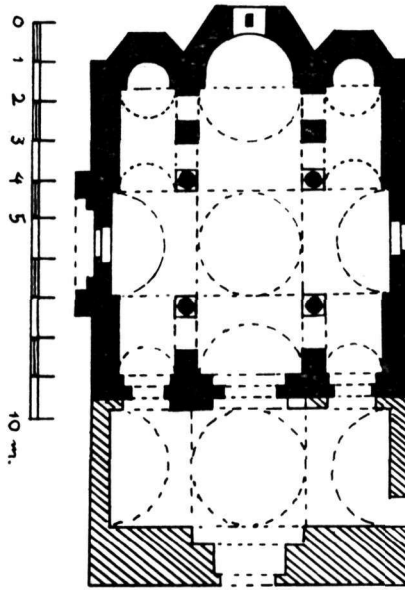
1. Τὸ Καλεντέρ Τζαμί ἐταυτίζετο ὑπὸ τῶν παλαιότερων πρὸς τὸν ναὸν τῆς Διακονίσσης χρονολογούμενον εἰς τὸν 7^{ον} αἰ. Ὁ Schneider ταυτίζει αὐτὸν πρὸς τὴν Μονὴν τοῦ Ἀκαταλήπτου καὶ τὸν χρονολογεῖ μετὰ τὸ 850 (A. M. Schneider, Byzanz, Berlin 1936, σ. 51).

2. Millet, ἔ.ἀ., σ. 56.

3. Καὶ ὁ Megaw ἐκ τῶν κουφικῶν διακοσμῆσεων θεωρεῖ τὴν Ἁγίαν Αἰκατερίνην ὡς τὸν ἀρχαιότερον τῶν σταυροειδῶν τῶν Ἀθηνῶν χρονολογῶν αὐτὸν εἰς τὸ δευτέρον τέταρτον τοῦ 11^{ου} αἰ. Megaw, The chronology of some middle-byzantine churches, εἰς: Annual, No XXII, σ. 129.

4. Βλ. ἀπαρίθμησιν τῶν ναῶν συνθέτου τύπου εἰς Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Ε', 1939 - 1940, σ. 8.

θόλου τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, ὅστις ἀπλῶς ἐπιμηκύνεται, τὰ δὲ παραβήματα διὰ τῶν ἐπιμηκυνθέντων θόλων τῶν ἀνατολικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ κυρίως ναοῦ. Ὅμοίως ἐπιμήκεις ἡμικυλινδρικαὶ καμάραι στεγάζουν καὶ τὰ δυτικὰ γωνιαῖα διαμερίσματα. Τοιοῦτοι εἶναι οἱ ναοὶ Καισαριανῆς (εἰκ. 11) καὶ Γοργοπηκόου εἰς τὰς Ἀθήνας, Ἁγίου Ἰωάννου

Εἰκ. 11. Καισαριανή.
Σύνθετος τετράστυλος ἑλλαδικός.

Κερίων καὶ Ταξιάρχου Καρούδας εἰς τὴν Μάνην, Ταξιάρχης Λοκρίδος καὶ Ἀνδρομονάστηρο Μεσσηνίας¹. Ὁ ἀπλοποιημένος οὗτος τύπος παρουσιάζει καὶ τὸ ἐξωτερικὸν ὅμοιον πρὸς τοὺς ἑλλαδικοὺς τετραστύλους καὶ τοὺς δικωνίους, ἥτοι ὡς ἐνιαῖον σταυρὸν ζωηρῶς ὑπερέχοντα τῶν χαμηλῶν γωνιαίων διαμερισμάτων. Ὁ ἀπλουστευμένος αὐτὸς τύπος θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς σύνθετος ἑλλαδικός².

Ἡ κλασικὴ ἐποχὴ τῶν διαφορῶν αὐτῶν εἰδῶν τοῦ σταυροειδοῦς εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας εἶναι ὁ 11^{ος} καὶ 12^{ος} αἰ. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 12^{ου} καὶ ἐξῆς ὑπεισέρχονται ἐνιαχοῦ παραλλαγαί, παρεκκλίσεις καὶ διασταυρώσεις. Οὕτω εἰς σειρὰν ναῶν τῆς Ἀργολιδοκορινθίας (Κοίμησις, Ταξιάρχαι Σοφι-

1. Ἁ. Ὁρλάνδου, Ἀρχεῖον, Ε', σ. 8-9, ἐνθα καὶ αἱ παραπομπαί.

2. Τὸ τύπον αὐτὸν ὁ Ὁρλάνδος χαρακτηρίζει ὡς ἡμισύνθετον ἢ μεταβατικὸν τετρακλιόνιον.

κοῦ, Παλαιὰ Μονὴ Φανερωμένης, Ἁγία Μαρίνα Ληγουριοῦ) καθὼς καὶ ἄλλων μερῶν τῆς Πελοποννήσου (Βλαχέρνα Ἡλείας) καὶ τῆς Ἡπείρου (Οὔζνιτσα καὶ Βλαχοχορατζή) ¹ οἱ δυτικοὶ μικροὶ γωνιαῖοι χῶροι στεγάζονται διὰ τετάρτου κυλίνδρου, πιθανῶς ἐκ φραγκικῆς ἐπιδράσεως, ἀντὶ διὰ ἡμικυλινδρικών θόλων ². Εἰς τὸν Προφήτην Ἡλίαν Κοινιδίτης Λακωνίας οἱ τέσσαρες γωνιαῖοι χῶροι ἔχουν τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους κατὰ πλάτος ³. Ὁ δικιόνιος τῆς Μονῆς Σωτῆρος Ἀμφίσσης εἶναι ἐκτισμένος κατὰ τὸ σύστημα τῆς πρωτευούσης, ἔχων μάλιστα καὶ ἐξωτερικὰς ἀντηρίδας εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους ⁴. Εἰς τὸν Ταξιάρχην Μεσαριᾶς Ἀνδρου οἱ ἡμισφαιρικοὶ θόλοι τίθενται ἀντιστρόφως εἰς τὰ ἀνατολικά γωνιαῖα διαμερίσματα ἀντὶ εἰς τὰ δυτικά ⁵. Ὁ τετράστυλος ναὸς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ Μεγάρων ⁶ δανείζεται ἀπὸ τὸν τύπον τῆς πρωτευούσης τὰς παραστάδας εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους, μολονότι στεροῦνται ὀργανικῆς λειτουργίας, ἐφ' ὅσον αἱ γωνίαὶ δὲν φέρουν ἡμισφαίρια, ἀλλ' ἡμικυλινδρικὰς καμάρας. Τὸ αὐτὸ καὶ εἰς τοὺς δικιονίους τοῦ Μυστρᾶ Εὐαγγελίστριαν καὶ Ἁγίαν Σοφίαν ⁷.

Ἐν συνόψει: οἱ ποικίλοι σταυροειδεῖς τύποι τῶν χωρῶν τῆς Ἑλλάδος ἔχουν διπλὴν τὴν καταγωγὴν: τὴν ἐγχωρίαν ἐπαρχιακὴν παράδοσιν καὶ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ὁ γενετικὸς ἐπαρχιακὸς τύπος εἶναι ὁ ἀπλοῦς μεταβατικὸς — σύνθεσις σταυροῦ καὶ βασιλικῆς. Ἐξ αὐτοῦ προῆλθον ὁ ἐπαρχιακὸς τετράστυλος καὶ ὁ ἑλλαδικὸς δικιόνιος. Ὁ γενετικὸς τύπος τῆς πρωτευούσης εἶναι ὁ ἐγγεγραμμένος ἰσοσκελῆς σταυρός, ὅστις ἐξελίσσεται εἰς τὸν ἀπλοῦν τετράστυλον τῆς πρωτευούσης καὶ τὸν πεντάτρουλλον. Τέλος ὁ σύνθετος τύπος τῆς πρωτευούσης συναντᾶται ὡς ἀμιγῆς σύνθετος καὶ ὡς ἀπλουστευμένος σύνθετος ἑλλαδικός.

ΜΑΡΙΑ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

1. Βλ. παραπομπὰς καὶ κατόψεις εἰς Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, Ἀρχεῖον, Α', σ. 60, εἰκ. 8 καὶ 21.

2. Πρὸβλ. Δ. Πάλλα, εἰς Ἀρχαιολ. Ἐφημερ., εἰς μνήμην Γ. Π. Οἰκονόμου, τ. Γ', 1953 - 1954, Ἀθῆναι 1961, σ. 298.

3. Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο υ, εἰς: Ἑλληνικά, τ. 15, τιμητικὸς Σ. Β. Κουγέα, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 88 κ.έ., εἰκ. 1. Οἱ κατὰ πλάτος θόλοι ἀπαντοῦν εἰς σταυροειδεῖς ναοὺς τοῦ 14^{ου} αἰ. τῆς βυζαντινῆς σχολῆς τῆς Σερβίας, ὅπως τοῦ Ljuboten καὶ τοῦ Zaum παρὰ τὴν λίμνην τῆς Ὀχρίδος (G. Millet, Ancien art serbe, εἰκ. 118 καὶ 146), τοῦ Lesnovo καὶ τοῦ Stip (Bosković, Starinar, 3 A, 1932, σ. 188 κ.έ., εἰκ. 1 καὶ 19).

4. Ἀρχεῖον, Α', σ. 182, εἰκ. 2.

5. Αὐτόθι, Η', τεύχ. 1, σ. 9, εἰκ. 2.

6. Μ. Γ κ η τ ά κ ο υ, Ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ, Ἀθῆναι 1953, σ. 8, εἰκ. 4.

7. Μ. Sotiriou, Mistra, Athènes 1936, εἰκ. 14 καὶ 23.

RÉSUMÉ

L'ÉGLISE DU MONASTÈRE PÉTRAKI A ATHÈNES (Pl. 47-50)

C'est seulement à partir de la date de sa restauration par l'hiéromoine Parthénios Pétrakis en 1673 que l'église byzantine du Monastère Pétraki d'Athènes est signalée sous le vocable des Taxiarches. L'aspect primitif en avait été altéré par des restaurations et des additions tardives qui rendaient impossible toute étude exhaustive du monument. La coupole et les parties supérieures de l'édifice portent les marques des restaurations anciennes, tandis que le double narthex à coupole est une addition tardive.

L'enlèvement du badigeon a rendu possible l'examen de la structure des murs et de la forme primitive des portes et des fenêtres, menant à la conclusion qu'il s'agit d'un édifice du Xe siècle. Cette date est supputée par la technique de construction, par les absides demi-circulaires, par la forme de la grande fenêtre trilobée aux trois baies égales, par les ornements en brique en dents de scie, réduits, éléments qu'on retrouve dans toutes les églises connues du IXe et du Xe siècles (St Jean de Mesémbria, St Leonce à Bodoča, St Germain sur le lac de Prespa, St Démétrius Katsouris à Arta, la Kato ékklesia à Philérimos de Rhodes et l'« Episkopi » à Skyros). La corniche sculptée qui court à la base des voûtes, les plaques de chancel et les linteaux dont les motifs et le style sont mis en parallèle avec des sculptures datées du Xe siècle constituent une preuve supplémentaire à l'appui pour la datation de l'édifice.

Le type architectural de l'église est le cruciforme complexe de la capitale et ne se rencontre nulle part en Grèce au Xe siècle, époque à laquelle prédomine, en terre hellénique, le type de transition qui combine le plan basilical avec la croix libre. Le type complexe apparaît à Athènes et dans les autres pays helléniques à partir du XIe siècle. L'édifice étudié serait, par conséquent, l'exemple le plus ancien de ce type transplanté de Constantinople.

Dans la seconde partie de l'étude, on essaie de classer les différents types de l'église cruciforme conservés dans les pays grecs. Ces types ont une double origine : celle de la tradition locale et celle de Constantinople. Le type local est une combinaison de la basilique à coupole et de la croix libre (fig. 3). Il évolue en transformant en

1. Βορεία πλευρά.

2. Ανατολική πλευρά.

ΚΑΘΟΛΙΚΟΝ ΜΟΝΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ

1, 2. Γεῖσα κυρίως ναοῦ.

3. Γεῖσον Ἰ. Βήματος.

4, 5. Κιονόκρανα παραθύρου ἀψίδος Ἰ. Βήματος.

1. Θωράκιον τέμπλου.

2. Θωράκιον τέμπλου.

3. Κιονόκρανον τέμπλου.

ΓΛΥΦΤΑ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΜΟΝΗΣ ΠΕΤΡΑΚΗ

1. Τμήμα ὑπερθύρον.

2. Ὑπερθυρον βορείας θύρας.

3. Ὑπερθυρον πυλῶνος.

4. Ὑπερθυρον νοτίας μικρᾶς θύρας.

piliers allongés les murs qui supportent la coupole, réduisant ainsi la longueur de l'église. Ce type a donné : 1°) le type simple, provincial, en réduisant davantage les piliers (fig. 4) et le tétrastyle en les remplaçant par des colonnes et en déplaçant celles-ci au centre de l'édifice (fig. 5) et, 2°) le type à deux colonnes, en remplaçant les deux piliers occidentaux par des colonnes, tandis que les piliers orientaux sont conservés comme murs de séparation du sanctuaire (fig. 9 et 10).

Le type primitif de l'église cruciforme simple constantinopolitaine — croix isoscèle inscrite avec des murs pleins — (fig. 6) s'applique rarement en Grèce. Habituellement, on y rencontre le simple tétrastyle constantinopolitain et l'église à cinq coupoles. Ces deux types sont une évolution du type primitif de la croix inscrite, en remplaçant les parois pleines de la croix par des piliers ou par des colonnes jointes par des arcades aux contreforts des quatre murs de l'église (fig. 7 et 8). Le type à cinq coupoles s'en différencie en ce qu'il remplace les calottes des bas-côtés par des petites coupoles.

Enfin, le type complexe constantinopolitain avec le sanctuaire indépendant se trouve en pays grec, soit sous sa forme pure, comme c'est le cas pour l'église du monastère Pétraki (fig. 1), soit aussi sous sa forme hellénique simplifiée (fig. 10), dans laquelle le sanctuaire n'a pas sa voûte propre, les piliers le long des parois latérales n'existent plus et les bas-côtés sont couverts par des berceaux de la tradition locale.

M. SOTIRIOU